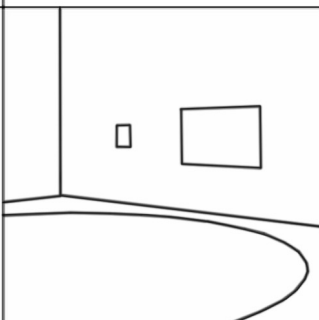
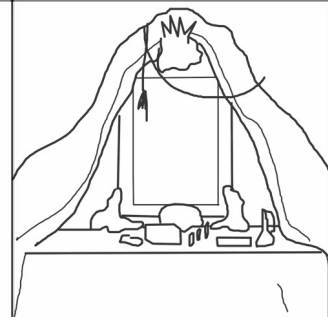
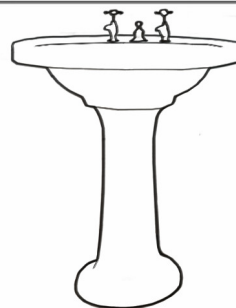
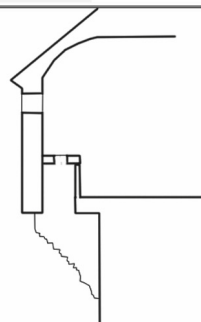

ΧΩΡΟΙ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

ΣΑΛΑΛΙΔΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΧΑΝΙΑ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2021

**ΧΩΡΟΙ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ
ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ**

ΣΑΛΑΛΙΔΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΚΩΤΣΑΚΗ ΑΜΑΛΙΑ

Ευχαριστώ θερμά τους γονείς μου, που με στήριξαν με κάθε δυνατό τρόπο, όλους τους πολύ κοντινούς μου ανθρώπους καθώς και αυτούς που κατά καιρούς, έστω και εν αγνεία τους, αποτέλεσαν πρότυπα μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ8

ΣΚΟΠΟΣ	9
ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ	9
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	9
ΜΕΘΟΔΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	10
ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ	10
ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	12
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	13

ΕΥΡΗΜΑΤΑ14

ΣΥΝΤΟΜΟ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ	15
1. Ρωμαϊκά λουτρά : Θέρμες του Καρακάλλα - Ρώμη - 3ος αιώνας	20
2. Μεσαιωνικά αποχωρητήρια : τουαλέτες στο κάστρο Goodrich - Αγγλία - 11ος αιώνας	28
3. Το έπιπλο τουαλέτα : Η τουαλέτα της Madame de Pompadour στο παλάτι των Βερσαλλιών - Γαλλία - 18ος αιώνας	36
4."Γυμνό" μπάνιο : Το μπάνιο της βίλλα Savoye – Γαλλία – 20ος αιώνας	48
5. Λευκός κύβος : Το White Box στο μουσείο Groeninge - Βέλγιο - 21ος αιώνας	60

ΕΡΜΗΝΕΙΑ72

Η ΑΠΑΡΧΗ ΤΩΝ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΩΝ ΥΓΙΕΙΝΗΣ- ΣΥΝΔΕΣΗ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ	73
ΤΑ ΟΦΕΛΗ ΤΩΝ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	74
ΤΕΛΕΤΕΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΓΙΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ	75
ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ	76
ΧΩΡΟΙ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΓΙΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ	77
ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΧΩΡΩΝ	78
ΣΥΝΟΨΙΖΟΝΤΑΣ...	79

ΕΠΙΛΟΓΟΣ80

ΠΗΓΕΣ82

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΕΙΑ	83
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	86

ΕΙΣΑΓΩΓΗ				

ΣΚΟΠΟΣ

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται και εξελίσσονται οι χώροι υγιεινής, δημόσιοι και ιδιωτικοί, παράλληλα με την εξέλιξη των καθημερινών τελετουργιών που αφορούν στην υγιεινή και στον καλλωπισμό, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα στον ευρωπαϊκό χώρο.

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Αντικείμενο της εργασίας αποτελούν οι χώροι υγιεινής, δημόσιοι και ιδιωτικοί, στους οποίους λαμβάνουν χώρα οι "τελετουργίες" υγιεινής και καλλωπισμού, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα στον ευρωπαϊκό χώρο. Η πολυσχιδής φύση των δημόσιων και οικιακών χώρων υγιεινής εξετάζεται μέσω ιστορικών στοιχείων, αρχιτεκτονικών ερευνών, λογοτεχνικών κειμένων, σχεδίων και έργων ζωγραφικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας αναζητήθηκε βιβλιογραφία που αφορά κυρίως την αρχιτεκτονική των χώρων υγιεινής και τις καθημερινές λειτουργίες μέσα σε αυτούς που παρουσιάζουν τελετουργικά στοιχεία. Η δυνατότητα των χώρων υγιεινής να συνεισφέρουν στο τελετουργικό αυτών των λειτουργιών ωστόσο συνιστά ένα θέμα που δεν καλύπτεται επαρκώς στη βιβλιογραφία. Τα βασικά βιβλία και άρθρα αναφοράς για την μελέτη είναι:

Dirk Hebel και Jörg Stollmann, *Bathroom Unplugged. Architecture and Intimacy*, Birkhäuser, Basel, 2005

Alexander Kira, *The Bathroom*, The Viking Press, New York, 1976

Georgew Vigarello, *ΤΟ ΚΑΘΑΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΒΡΟΜΙΚΟ, Η ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ* (1985), μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000

MartinLang, Jan Krátký, John H. Shaver, Danijela Jerotijević, DimitrisXygalatas, «Effects of Anxiety on Spontaneous Ritualized Behavior», *Current Biology*, Volume 25, Issue 14, CELL PRESS, 2015

ΜΕΘΟΔΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Η συλλογή των στοιχείων για την παρούσα ερευνητική εργασία έγινε με:

- 1.Βιβλιογραφική έρευνα
- 2.Διαδικτυακή έρευνα
- 3.Έρευνα στον Τύπο

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Υπόθεση εργασίας

Έναυσμα για την μελέτη των χώρων υγιεινής αποτέλεσε η έννοια του τελετουργικού, όπως παρουσιάζεται στο *Bathroom Unplugged. Architecture and Intimacy*(2005), μια αρχιτεκτονική έρευνα σε συνεργασία με την ομάδα φοιτητών του Marc Angelil (Department of Architecture, ETH Zurich) που προσεγγίζει τις νεότερες αντιλήψεις περί σώματος και καθαριότητας με αφορμή πειραματικούς σχεδιασμούς με θέμα «Ιεροτελεστία και Υγιεινή».

«Με τον όρο τελετουργία εννοείται ένα σύνολο κινήσεων που διαθέτουν συμβολικό νόημα, διαφέροντας με αυτόν τον τρόπο από τις κινήσεις της καθημερινότητας».¹ Οι συμβολικές συμπεριφορές, που συνήθως εκτελούνται πριν, κατά τη διάρκεια και μετά από ένα σημαντικό γεγονός, είναι παρούσες σε διάφορους πολιτισμούς ανά τα χρόνια και παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία όσο αφορά στις μορφές τους. Ορισμένες φορές εκτελούνται σε δημόσιους ή θρησκευτικούς χώρους, άλλες σε ιδιωτικούς, ενώ μπορεί να αποτελούνται από σταθερές ακολουθίες ενεργειών ή στόχος να είναι η επίτευξη συγκεκριμένου αποτελέσματος, χωρίς ιδιαίτερη σημασία στην αλληλουχία ενεργειών.

τελετουργία (η) {τελετουργιών} (...) 2.ιδιωτική ή δημόσια πράξη,που ακολουθεί ορισμένο τυπικό και έχει έντονα μαγικό και θρησκευτικό χαρακτήρα (...) 4. (μτφ.) κάθε σειρά πράξεων που γίνεται με μεγάλη προσοχή, ακρίβεια και προσήλωση σε συγκεκριμένο τυπικό: η ~ του κυριακάτικου γεύματος της οικογένειας. (Μπαμπινιώτης Γ.Δ., ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, Κέντρο Λεξιλογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα, 2002, σελ.1749)

«Μια ερμηνευτική προσέγγιση της τελετουργίας, εκείνη της ψυχαναλυτικής σχολής του Sigmund Freud, που βασίστηκε στις απόψεις του γλωσσολόγου William Robertson Smith (1846-1894) για τη σημασία της τελετουργίας υποδείκνυε ότι οι ιεροτελεστίες αφορούν τρόπους ανάλυσης και ερμηνείας που εξαπλώνονται πέρα από το τι νομίζουν οι άνθρωποι ότι κάνουν ή πιστεύουν. Από αυτή την άποψη ο Robertson Smith θεωρείται πρωτοπόρος σε αυτό που ονομάστηκε ‘αντιδιανοητική’ κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, δηλαδή αυτής που είναι ριζωμένη σε παράλογες

παρорμήσεις και δε συμμορφώνεται με τους βασικούς κανόνες της -πρωτόγονης έστω- λογικής.»² «Στη σύγχρονη εποχή η τελετουργία θεωρείται τύπος στερεότυπης συμπεριφοράς που συμβολίζει ή εκφράζει κάτι και, υπό αυτή τη μορφή, συσχετίζει την ατομική συνείδηση με την κοινωνική οργάνωση. Δηλαδή, δεν είναι πλέον συνταγή γραμμένη για να ρυθμίσει την πρακτική του εσωτεριστή, αλλά ένας λειτουργικός τύπος πρακτικής ερμηνεύσιμος και αντιπροσωπευτικός μιας αόρατης και σιωπηρής πράξης».³

Ο Δημήτρης Ξυγαλατάς, επικεφαλής του Εργαστηρίου Πειραματικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Connecticut, υποστηρίζει ότι οι τελετουργίες, είτε ομαδικές, είτε ατομικές, αποτελούν σημαντικό κομμάτι της ζωής του ανθρώπου καθώς έχουν μια σειρά από ψυχολογικά οφέλη. Μελέτες δείχνουν ότι αφενός η λεπτομερής εκτέλεση των τελετουργιών απασχολεί σε τέτοιο βαθμό τον άνθρωπο, που καταφέρνει να του αποσπάσει την προσοχή από διάφορες καταστάσεις που του προξενούν άγχος ή άλλα δυσάρεστα συναισθήματα, αφετέρου η διεκπεραίωση μιας διαδικασίας με σταθερή ακολουθία ενεργειών και συγκεκριμένο αποτέλεσμα δίνει στο υποκείμενο την ψευδαίσθηση του ελέγχου, γιατί αποτελεί το μοναδικό προβλέψιμο στοιχείο.⁴

Όσο αφορά τον σχεδιασμό των χώρων υγιεινής, η διαθέσιμη τεχνολογία διαδραμάτισε σίγουρα ρόλο, ωστόσο οι σημαντικότεροι καθοριστικοί παράγοντες είναι οι διάφορες φιλοσοφικές, ψυχολογικές και θρησκευτικές αντιλήψεις σχετικά με το ανθρώπινο σώμα, τις διαδικασίες και τα προϊόντα του. Το μπάνιο συγκεντρώνει στα λίγα του τετραγωνικά τις πιο πολλές προσωπικές τελετουργίες, σε σύγκριση με τους άλλους χώρους μιας κατοικίας, και παράλληλα προσφέρεται για πολυαισθητηριακές εμπειρίες που ο χρήστης βιώνει στην πιο ευάλωτη-ελεύθερη στιγμή του (γυμνός ή ημίγυμνος). Πρόκειται για έναν χώρο που η χρήση του, και ακολούθως η ατμόσφαιρα του, η υλικότητα του και η απικότητα του τον καθιστούν τον πιο οικείο για τον άνθρωπο, γιατί σε κάθε εποχή σχεδιάζεται έτσι ώστε να παρέχει στον χρήστη τον χώρο και τα εργαλεία με τα οποία θα καλύψει τις μεταβαλλόμενες ανάγκες του ακολουθώντας συγκεκριμένη κάθε φορά ακολουθία ενεργειών.

«Μετά από αυτό κλείστηκα στο μπάνιο. Καθώς στεκόμουν μπροστά στον καθρέφτη, εξέτασα προσεκτικά το πρόσωπό μου. Είχα ήδη βγάξει το ρολόι μου που τώρα ήταν στο ράφι πάνω από τον νιπτήρα. Με το ένα χέρι μου σχημάτιζα νοητούς κύκλους πάνω στο καντράν. Σε κάθε κύκλο είχε περάσει ένα λεπτό. Αργά και ευχάριστα. Χωρίς να πάρω τα μάτια μου από το πρόσωπό μου έκανα αφρό με το πινέλο· τον άπλωσα στα μάγουλα μου, στον λαιμό μου. Σέρνοντας αργά την λεπίδα αφαίρεσα σε ορθογώνια τον αφρό, σταδιακά αποκαλύπτοντας ξανά στον καθρέφτη το δέρμα, τώρα τεταμένο και ελαφρώς ερεθισμένο. Όταν ολοκλήρωσα το ξύρισμα, φόρεσα ξανά το ρολόι στον καρπό μου.» (Jean Philippe Toussaint, *The bathroom*, Les Editions de Minuit, Παρίσι, 1985)

Οι χώροι υγιεινής στον Ευρωπαϊκό χώρο εμφανίζονται πρώτη φορά κατά το 1900 π.Χ στη Μινωική Κρήτη. Φαίνεται ότι τα ζητήματα υγιεινής απασχολούν τον άνθρωπο από τότε που άρχισε να εγκαθίσταται μόνιμα και να οργανώνεται σε κοινωνίες. Παράλληλα με την ανάπτυξη του πολιτισμού παρατηρείται μετάβαση από τα δημόσια λουτρά και αποχωρητήρια, σε αντίστοιχες εγκαταστάσεις που καλύπτουν τις ανάγκες όλο και μικρότερων ομάδων ανθρώπων,

¹ Καλογερόπουλος Κ., «Τελετουργία», *Kosmos-zine*, 2010 <https://www.kosmos-zine.gr/index.php/thematikes-enotites/anthropologia-ethnologia/205-teletourgia> (τελευταία επίσκεψη 9/5/2020)

² Καλογερόπουλος Κ., 2010

³ Talal Asad, *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1993

⁴ Δασκαλοπούλου Ασπασία, «Δ. Ξυγαλατάς: Περισσότερες τελετουργίες για λιγότερο άγχος στη ζωή», Καθημερινή, 2016

φτάνοντας σταδιακά σε οικογενειακά και προσωπικά μπάνια. Πρακτικά, οι χώροι υγιεινής δεν έχουν αλλάξει δραματικά, αφού πάντα τα αναγκαία για τον χρήστη στοιχεία τους είναι κατά βάση τα ίδια. Ένα δοχείο νερού για πλύσιμο και ένα δοχείο για τα βιολογικά λύματα, που απορρίπτονται είτε στο χώμα, είτε απομακρύνονται με τη χρήση νερού. Η επιμέλεια για τον σχεδιασμό των χώρων υγιεινής εξαρτάται σε κάθε εποχή από τις αντιλήψεις περί του σώματος και τον βαθμό στον οποίο είναι εκλεπτυσμένες οι αισθήσεις του ανθρώπου, καθώς και τον πλούτο της εκάστοτε κοινωνίας.⁵ Σε κάθε εποχή και κάθε κοινωνία οι χώροι υγιεινής ακολουθούν τις ανάγκες των χρηστών και είναι σχεδιασμένοι για να φιλοξενούν τις καθημερινές τελετουργίες προσωπικής υγιεινής και καλλωπισμού, είτε αυτές είναι ποίημα προσωπικών προτιμήσεων του χρήστη, είτε υπακούουν στις υπαγορεύσεις εμπειροτεχνών των ηθών, συγγραφέων καλής συμπεριφοράς, επιστημόνων, υγιεινολόγων, θρησκευτικών ηγετών, ακόμα και κοινωνικών και νομικών προσταγών.

Για την ερμηνεία των ευρημάτων και την εκμείευση πληροφοριών για τον άνθρωπο της κάθε εποχής στην Ευρώπη πρέπει να τεθεί μια παραδοχή ως βάση. Η αρχιτεκτονική, οι χώροι, η θέση και η εσωτερική τους οργάνωση, καθώς και τα επιμέρους στοιχεία εντός αυτών μας δίνουν μια εικόνα για κάτι που δεν μπορούμε αλλιώς να το κατανοήσουμε πλήρως. Ούτε καν η ιατρική έρευνα δεν μπορεί να μας δώσει επαρκή στοιχεία, ειδικά μέχρι τον 18^ο αιώνα, ακόμα και ο ίδιος ο άνθρωπος μπορεί να μην γνωρίζει τόσο καλά το σώμα του, όσο αυτό σκιαγραφείται από τους χώρους στους οποίους ζει. Κάθε εποχή, κάθε κοινωνία έχει σχεδιάσει χώρους και κτήρια που αντικατοπτρίζουν την κατανόηση του σώματος και την σχέση με αυτό. Επομένως επικεντρώνεται η προσοχή στην ιδιότητα της αρχιτεκτονικής να κάνει το παράλογο, το ανεξερευνήτο, το φευγαλέο και το μυστηριώδες για την ύπαρξη μας ορατό μέσω της εικόνας του σώματος για το οποίο σχεδιάζει.⁶ Οι χώροι υγιεινής συγκεκριμένα μας δίνουν μια αρκετά ακριβή εικόνα καθώς η αρχιτεκτονική τους εξυπηρετεί τελετουργίες που αφορούν την άμεση φροντίδα του σώματος.

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Για την έρευνα εξετάζεται υλικό που αφορά την Ευρώπη, καθώς έχει μελετηθεί σε βάθος ο πολιτισμός της και η εξέλιξη της σχέσης κοινωνίας-υγιεινής που έλαβε χώρα σε αυτήν , αφετέρου το μπάνιο στην επικράτεια της είχε τη δυνατότητα να εξελιχθεί περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, καθώς ο πολιτισμός της ήρθε σε επαφή με πληθώρα άλλων και αφομοίωσε ιδέες, συνήθειες και λοιπά στοιχεία από αυτούς.

Στον αντίποδα, παρά την γνώση περί σώματος, υγείας και υγιεινής, και την τεχνογνωσία που αφορά τους χώρους υγιεινής, σε αρκετούς ευρωπαϊκούς πολιτισμούς στο διάβα του χρόνου παρατηρούνται οπισθοδρομήσεις ή απομάκρυνση του ενδιαφέροντος από αυτά τα θέματα. Σύμφωνα με τα παραπάνω, στην γραμμική πορεία της εξέλιξης των χώρων και των πρακτικών εντοπίζονται κάποια κενά, με τους κοινωνικούς παράγοντες να συμβάλλουν στην εξασθένιση του ενδιαφέροντος περί υγιεινής και της σχετικής κουλτούρας με συνακόλουθη την πλήξη της

δημόσιας υγείας και τις μοιραίες συνέπειες.

Προσεγγίζοντας διαδικασίες προσωπικού καθαρισμού και φροντίδας που εντοπίζονται στον ευρωπαϊκό χώρο καταλήξαμε ότι στην εξέλιξή τους διακρίνονται θεματικές τομές όπου παρουσιάζονται πιο έντονα τα χαρακτηριστικά του τελετουργικού με αμφίδρομη την επιρροή του χώρου. Πρόκειται για πέντε χαρακτηριστικές περιπτώσεις αντιπροσωπευτικές ευρύτερων ομάδων με κοινά χαρακτηριστικά οι οποίες μάλιστα ακολουθούν χρονολογική σειρά:

- 1. Ρωμαϊκά λουτρά : Θέρμες του Καρακάλλα - Ρώμη - 3ος αιώνας
- 2. Μεσαιωνικά αποχωρητήρια : τουαλέτες στο κάστρο Goodrich - Αγγλία - 11^{ος} αιώνας
- 3. Το έπιπλο τουαλέτα : Η τουαλέτα της Madame de Pompadour στο παλάτι των Βερσαλλιών - Γαλλία - 18^{ος} αιώνας
- 4."Γυμνό" μπάνιο : Το μπάνιο της βίλλα Savoye – Γαλλία – 20^{ος} αιώνας
- 5. Λευκός κύβος : Το White Box στο μουσείο Groeninge - Βέλγιο - 21^{ος} αιώνας

Οι παραπάνω περιπτώσεις συγκροτούν αναλόγως και τα 5 κεφάλαια της εργασίας.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

- 1. Ποιες είναι οι διαδικασίες υγιεινής και καλλωπισμού που τελούνται στους χώρους υγιεινής και έχουν τελετουργικό χαρακτήρα;
- 2. Πώς επηρεάζονται οι χώροι υγιεινής και ο εξοπλισμός τους όσο αφορά τον σχεδιασμό, την χωροθέτηση και την λειτουργικότητα;
- 3. Πώς εξελίσσονται οι τελετουργικές διαδικασίες υγιεινής και καλλωπισμού και πώς εντοπίζεται αυτή η εξέλιξη στους χώρους υγιεινής;
- 4. Μπορεί τελικά η αρχιτεκτονική και οι τελετουργίες που την επηρεάζουν να αποτελέσουν διαχρονικό εργαλείο για την κατανόηση του σώματος και του εαυτού;

⁵ Kira Alexander, *The Bathroom*, The Viking Press, New York, 1976, σελ. 6
⁶ Vidler Anthony, *The Architectural Uncanny: Essays in the Modern Unhomely*, MIT Press, Cambridge, 1992, σελ.9-15

ΕΥΡΗΜΑΤΑ				

ΣΥΝΤΟΜΟ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Οι διαδικασίες υγιεινής αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των κοινωνιών, καθώς από τότε που ομάδες ανθρώπων άρχισαν να εγκαθίστανται μόνιμα η εγγύτητα τους οδήγησε στο να δίνουν προσοχή στις ατομικές πράξεις που επηρέαζαν το σύνολο, συνεπώς και η υγιεινή των μονάδων αποτελούσε συλλογική μέριμνα.¹ Αυτό επιβεβαιώνει και πληθώρα ευρημάτων που συναντώνται στον ευρωπαϊκό χώρο και φανερώνουν το πόσο εξελιγμένοι ήταν οι αντίστοιχοι πολιτισμοί σε αυτόν τον τομέα και συνεπώς τη βαρύτητα που έδιναν σε ζητήματα υγιεινής.Τα ερείπια της Κνωσού φανερώνουν ότι περί το 1700 π.Χ., κατά τη Νεοανακτορική Περίοδο, ανοικοδομήθηκε, πάνω στα ερείπια προηγούμενων, το ανάκτορο του Μίνωα, ένα δαιδαλώδες κτηριακό συγκρότημα έκτασης 22.000 m² στο οποίο εφαρμόστηκαν υγειονομικά και τεχνικά προηγμένες λύσεις για την διαχείριση του νερού. Από τα ευρήματα φαίνεται να υπήρχαν πολλοί χώροι υγιεινής, σημαντικότεροι των οποίων η τοιχογραφημένη αίθουσα λουτρού στο νότιο μέρος του ανακτόρου για τους επισκέπτες και στην ανατολική πλευρά το λουτρό της βασίλισσας.² Σημαντικότερος τύπος χώρου υγιεινής, που συναντάται μόνο στην Κρήτη, είναι η ονομαζόμενη ‘Δεξαμενή Καθαρμών’, μια δεξαμενή με ορθογώνια υποβαθμισμένη κάτοψη, η πρόσβαση στην οποία γινόταν με λίθινη κλίμακα. Υπήρχε μία κοντά στη βόρεια είσοδο των ανακτόρων και μια στην αίθουσα του θρόνου, που πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως λουτρά και χώροι συμβολικής κάθαρσης, όπου συνδυαζόταν η νιπτική με την τελετουργική χρήση.³

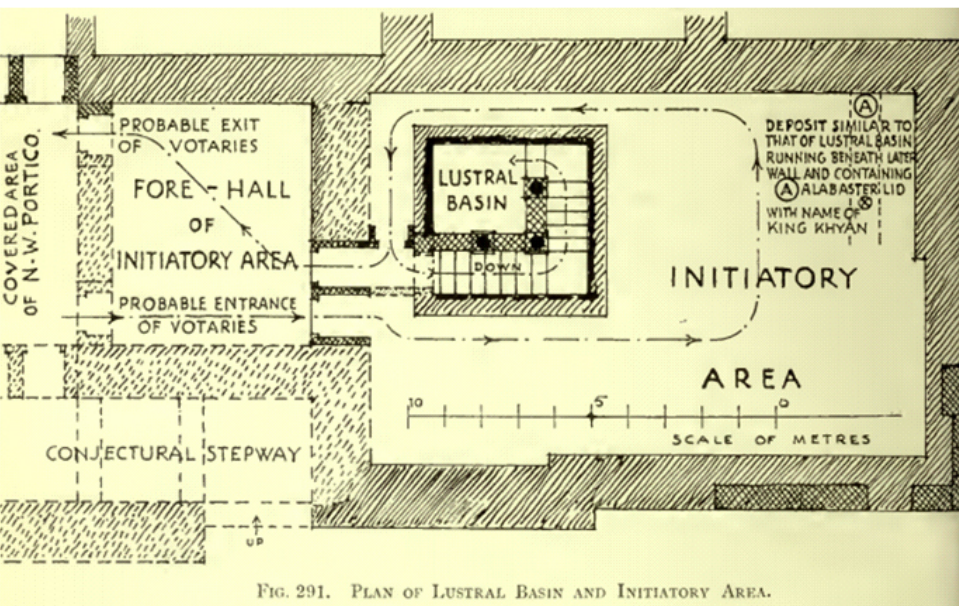

Δεξαμενή καθαρμών στην αίθουσα του θρόνου του ανακτόρου της Κνωσού- Κ. Ντούγκας

¹ Kira Alexander, *The Bathroom*, The Viking Press, New York, 1976, σελ. 5-6

² Hutchinson R. W., “Prehistoric Town Planning in Crete”. *The Town Planning Review*, Vol. 21, Liverpool University Press, 1950, σελ.199-220

³ Αλεξίου Στ., *ΜΙΝΩΙΚΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ*, ΣΤΙΓΜΗ, Αθήνα, 2002, σελ. 414-434

Σχέδιο κάτοψη της δεξαμενής καθαμών και του χώρου εισόδου της, Ανάκτορο της Κνωσού

το Πυριατήριο, το αλειπτήριο και το αποχωρητήριο. Υπάρχουν αναφορές στις ιαματικές πηγές και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες στην Αρχαία Ελληνική μυθολογία, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα την Κασταλία πηγή, πλησίον του μαντείου των Δελφών, όπου λατρευόταν η θεά Άρτεμις, καθώς σύμφωνα με τον μύθο λουζόταν εκεί, και την πηγή των Θερμοπυλών όπου ο Ηρακλής έπαιρνε το λουτρό για να ανακτήσει τις δυνάμεις του μετά τους άθλους του.⁴ Ωστόσο συναντάτε και πληθώρα αναφορών στις διαδικασίες υγιεινής και στην καθαρτική δύναμη του νερού στα ομηρικά έπη, όπου συναντάται και η λέξη 'ασάμινθος', η μάκτρα (αττική διάλεκτος), που είναι η αρχαιότερη λέξη για τον λουτήρα, τη μπανιέρα της εποχής. Ακόμα από τα ομηρικά έπη διαφαίνεται ότι το πλύσιμο με νερό ήταν απαραίτητο σε κάθε σημαντική στιγμή της ανθρώπινης ζωής και σε κάθε θρησκευτική τελετή, από τη γέννηση μέχρι το θάνατο.^{5 6 7}

⁴ «Θερμοπύλαι κληθῆναι ἐπεὶ ἐκεῖ ἡ Ἀθηνᾶ θερμὰ λουτρὰ τῷ Ἡρακλεῖ ἐποίησε.» Πausανία

⁵ Μπούρας Θ. Χαράλαμπος, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής/ Πρώτος Τόμος*, Τρίτη Έκδοση, Εκδόσεις ΣΥΜΜΕΤΡΙΑ, Αθήνα, 1999

⁶ Κανετάκη Ελένη, *Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο*, Τεχνικό επιμελητήριο Ελλάδας, 2004

⁷ Αδάμ-Βελένη Πολυξένη, «Τα λουτρά στην αρχαία Ελλάδα», Η Καθημερινή, Επτά ημέρες 13.05.2001, <https://web.archive.org/web/20120903213117/http://www.kathimerini.gr/kath/7days/2001/05/13052001.pdf> (ανάκτηση 22/11/2020)

Και στην αρχαιοελληνική κοινωνία η υγιεινή ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας. Από τον 5^ο αιώνα π.Χ. εμφανίζονται τα πρώτα Γυμνάσια με λουτρά. Κατά την Κλασική εποχή στα κέντρα των πόλεων ανοικοδομούνται δημόσια λουτρά για τους πολίτες, τα Βαλανεία (< αρχαία ελληνική βαλανείον, βαλανευτική = η τέχνη του μπάνιου), ενώ συναντώνται και ιδιωτικά σε κατοικίες και κοντά σε ιερά. Τα δημόσια λουτρά είχαν τρεις βασικούς χώρους: το θερμόν, το ζεστό δωμάτιο των λουτρών, το Χλιαρό λουτρό, που ήταν ενδιάμεσος χώρος και τα Ψυχρά λουτρά τα οποία διέθεταν μια δεξαμενή κρύου νερού για ψυχρολουσία όπου ολοκληρωνόταν και η λουτροθεραπεία που περιγράφει ο Ιπποκράτης στο «Περί αέρων, τόπων και υδάτων», ακόμα υπήρχε αίθουσα αποδυτηρίων,

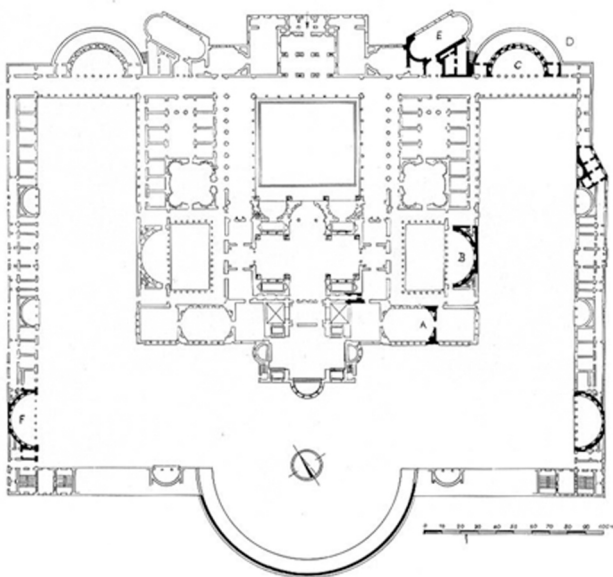
Η θεά Άρτεμις βγαίνει από το λουτρό της (ψηφιδωτό στα αρχαία λουτρά του Βολούμπιλις, Μαρόκο)

ἢ δὲ τετάρτῃ ὕδωρ ἐφόρει καὶ πῦρ ἀνέκαιε πολλὸν ὑπὸ τρίποδι μεγάλῳ· ἰαίνετο δ' ὕδωρ. αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ ζέσσεν ὕδωρ ἐνὶ ἥνοπι χαλκῷ, ἔς ῥ' ἀσάμινθον ἔσασα λό' ἐκ τρίποδος μέγαλοιο, θυμῆρες κεράσασα, κατὰ κρατὸς τε καὶ ὤμων, ὄφρα μοι ἐκ κάματον θυμοφθόρον εἴλετο γυίων. αὐτὰρ ἐπεὶ λοῦσέν τε καὶ ἔχρισεν λίπ' ἐλαίῳ, «ἀλλ' ἢ γ' ἰστὸν ὕφαινε μυχῷ δόμου ὑψηλοῖο δίπλακα πορφυρέην, ἐν δὲ θρόνα ποικίλ' ἔπασσε. κέκλετο δ' ἀμφιπόλοισιν εὐπλοκάμοις κατὰ δῶμα ἀμφὶ πυρὶ στήσαι τρίποδα μέγαν, ὄφρα πέλοιτο Ἕκτορι θερμὰ λοετρά μάχης ἐκ νοστήσαντι»	ἡ τέταρτῃ νερό κουβάλησε, και κάτω από τριπόδι τρανό φωτιά μεγάλη εκόρωσε. Σε λίγην ώρα επήρε να χλιαίνει το νερό' σαν έβρασε στο αστραφτερό μπακίρι, με κρύο γλυκά μου το συγκέρασε και στο λουτρό με βάζει· κι απ' το τρανό τριπόδι παίρνοντας, από κεφάλι κι ώμους με περεχούσεν, ως που ο κάματος αφήκε το κορμί μου. Κι ως πια με απόλουσε και με άλειψε με μυρωμένο λάδι, «Αλλά μες στα δωμάτια της είχε στο χέρι υφάδι διπλό, ολοπόρφυρο, και πολλά πλουμίδια του κεντούσε και εις τις καλές θεράπαινες είπε στην εστία να στήσουν τρίποδα μέγαν, έτοιμα θερμά λουτρά να γίνουν του Έκτορος που έμελλε να έρθει από την μάχην·» ⁸
---	--

⁸ Ι. Πολυλάς, *Ομήρου Ιλιάς*, εκδ. Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1928

Ρωμαϊκά λουτρά: Θέρμες του Καρακάλλα - Ρώμη - 3ος αιώνας

1.1 ΓΕΝΙΚΑ

Κάτοψη των θερμών του Τραϊανού- Italo Gismondi

Οι Ρωμαίοι επηρεάστηκαν από τα δημόσια λουτρά της Αρχαίας Ελλάδας και τα αιγυπτιακά ατμόλουτρα και συνδυάζοντας στοιχεία τους, εξέλιξαν την κεκτημένη τεχνογνωσία και καθιέρωσαν τις θέρμες, που κάνουν την πρώτη τους εμφάνιση κατά το τελευταίο τέταρτο του 1^{ου} αιώνα π.Χ. στις ρωμαϊκές πόλεις και επαρχίες. Πρόκειται για μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα που συνδυάζουν λουτρικές και αθλητικές εγκαταστάσεις, με βιβλιοθήκες και χώρους συζητήσεων και διαλέξεων. Κατά την εποχή της αυτοκρατορίας το μπάνιο και η φροντίδα του σώματος και του πνεύματος έγιναν μέρος της καθημερινότητας των Ρωμαίων και οι θέρμες έγιναν, κατά κάποιο τρόπο, οι λέσχες της εποχής εκείνης.⁹

Χαρακτηριστικά δείγματα της αρχιτεκτονικής ρωμαϊκών λουτρών αποτελούν, ανάμεσα σε άλλα, τα λουτρά του Διοκλητιανού (Baths of Diocletian - 306 μ.Χ.), οι θέρμες του Τραϊανού (Baths of Trajan - 109 μ.Χ.) και οι θέρμες του Καρακάλλα (Terme di Caracalla - 216 μ.Χ.). Οι τελευταίες, γνωστές και ως Αντωνεινιανές θέρμες στην αρχαιότητα, αποτελούν ένα από τα μεγαλύτερα συγκροτήματα δημόσιων λουτρών της Αρχαίας Ρώμης. Η ανέγερση τους ξεκίνησε το 212 μ.Χ., όπως αποδεικνύουν σφραγίδες που βρέθηκαν στους πλίνθους, με απόφαση του Καρακάλλα(198-217 μ.Χ.), ενώ τα λουτρά

ολοκληρώθηκαν και εγκαινιάστηκαν το 216 μ.Χ., ως τα μεγαλύτερα λουτρά στον κόσμο και λειτουργούσαν επί 321 χρόνια. Στην κατασκευή τους συμμετείχαν 9000 εργάτες και οι καλύτεροι αρχιτέκτονες της εποχής, χρησιμοποιήθηκαν οι τελευταίες τεχνολογίες και πολυτελή υλικά, ενώ για την υδροδότηση τους κατασκευάστηκε το Αντωνεινιανό υδραγωγείο, διακλάδωση του κύριου υδραγωγείου Aqua Marcia. Το συγκρότημα συμπληρώθηκε αργότερα με τον περίβολο, που κατασκευάστηκε από τους αυτοκράτορες Ηλιογάβαλο(218-222 μ.Χ.) και Αλέξανδρο Σέβηρο(222-235 μ.Χ.). Επισκευές και προσθήκες έγιναν μεταγενέστερα από άλλους αυτοκράτορες, μέχρι το 537, που τα λουτρά έπαψαν να λειτουργούν με την καταστροφή των υδραγωγείων από τους Γότθους.¹⁰

1.2 ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ

Τα λουτρά, ως δημόσιο έργο, σκοπό είχαν πέρα από την εξυπηρέτηση των πολιτών, για τους οποίους αποτελούσαν σημαντικό κομμάτι της κοινωνικής ζωής και ήταν απαραίτητα για την προσωπική υγιεινή τους, να αναδείξουν το κύρος και τα πλούτη της αυτοκρατορίας αλλά και να διασφαλίσουν τη δόξα του αυτοκράτορα. Τοποθετημένα σε προνομιακή θέση, στο νότιο τμήμα της πόλης και επί της Αππίας οδού, του μεγαλύτερου, σημαντικότερου και παλαιότερου δρόμου της Ρώμης που ένωνε το κέντρο με το Μπρίντιζι (την πόλη με το βασικότερο εμπορικό λιμάνι της Ρώμης στην Αδριατική), αποτελούσε πόλο έλξης για τους Ρωμαίους και αξιοθέατο για τους επισκέπτες. Σε μια έκταση 27 στρεμμάτων, τα λουτρά είχαν τη δυνατότητα να παρέχουν ποικιλία υπηρεσιών πέρα του μπάνιου, ταυτόχρονα σε 1600 ανθρώπους, ενώ την ημέρα υπολογίζεται ότι εξυπηρετούσαν γύρω στους 8000 Ρωμαίους, από όλα τα κοινωνικά στρώματα, έναντι συμβολικού αντιτίμου. Τοποθετημένα σύμφωνα με την τυπολογία των λουτρών της εποχής έτσι ώστε οι χώροι με τις πισίνες να έχουν δυτικό προσανατολισμό, για να εξασφαλίζεται η θέρμανση τους από τον ήλιο τις απογευματινές ώρες, που ήταν και αυτές κατά τις οποίες λειτουργούσαν για το κοινό, καθώς οι Ρωμαίοι τυπικά εργάζονταν κατά τη μέρα, ενώ το προσωπικό των λουτρών έκανε τις απαραίτητες προετοιμασίες θερμαίνοντας το νερό, καθαρίζοντας και συντηρώντας τις εγκαταστάσεις.¹¹

1.3 ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Στα όρια του οικοπέδου και σε απόσταση από το κεντρικό κτίσμα υψωνόταν ο περίβολος των λουτρών. Περιμετρικά του οικοπέδου και με διαστάσεις 337 x 328 m οριοθετούσε το συγκρότημα και περιλάμβανε ένα σύστημα εγκαταστάσεων για συνοδευτικές χρήσεις. Κατά μήκος της βορειοανατολικής όψης προς την Αππία οδό υπήρχε διώροφη στοά με κιονοστοιχία, σε σειρά παρατεταγμένα εμπορικά καταστήματα και στη μέση του άξονά της η κεντρική είσοδος. Στις πλαϊνές όψεις του περιβόλου βρίσκονταν ημικυκλικοί χώροι υποδοχής για τους γυμναστές και το υπόλοιπο προσωπικό των λουτρών, ενώ στο εσωτερικό τους υπήρχε κεντρικά μια υπαίθρια παλαίστρα, με δεξιά και αριστερά της μια ορθογώνια και μια οκτάγωνη αίθουσα με θόλο για ακαδημαϊκούς και φιλοσόφους. Κάτω από αυτές τις αίθουσες της βορειοδυτικής πλευράς ήταν χτισμένο το μεγαλύτερο Μιθραίο που έχει βρεθεί στη Ρώμη. Νοτιοδυτικά υπήρχε η μια πλευρά σταδίου σε σχήμα μισής έλλειψης με τις κερκίδες στραμμένες προς τα λουτρά, με δεξιά και αριστερά του την ελληνική και την λατινική βιβλιοθήκη και τα μεγάλα κλιμακοστάσια. Ανάμεσα στον περίβολο και το κεντρικό κτίσμα των λουτρών υπήρχε μεγάλη αυλή με κιονοστοιχία περιμετρικά της αυλής για να φιλτράρει και να οριοθετεί τους χώρους του περιβόλου.¹²

Όσο αφορά το κυρίως κτήριο, εσωτερικά του περιβόλου, ακολουθεί το πρότυπο των προγενέστερων ρωμαϊκών λουτρών που χαρακτηρίζονται από δαιδαλώδη πολυπλοκότητα και απόλυτη συμμετρία. Τα λουτρά ύψους 80 μέτρων είχαν δυο υπέργειους ορόφους, ανοιχτούς για το κοινό και δύο υπόγειους, όπου υπήρχαν οι αποθήκες για την ξυλεία

⁹ Σκαρπιά- Χόιπελ Ξανθίππη, ΛΟΥΤΡΟΘΕΡΑΠΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΨΥΧΗ, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, UNIVERSITY STUDIO PRESS, Αθήνα, 1996, σελ.20-25

¹⁰ Άγνωστος, «Λουτρά του Καρακάλλα (Θέρμες του Καρακάλλα)», ROME INFO GR, <https://www.rome-info.gr/2015/11/loutra-caracalla.html> (τελευταία επίσκεψη 5/1/2020)

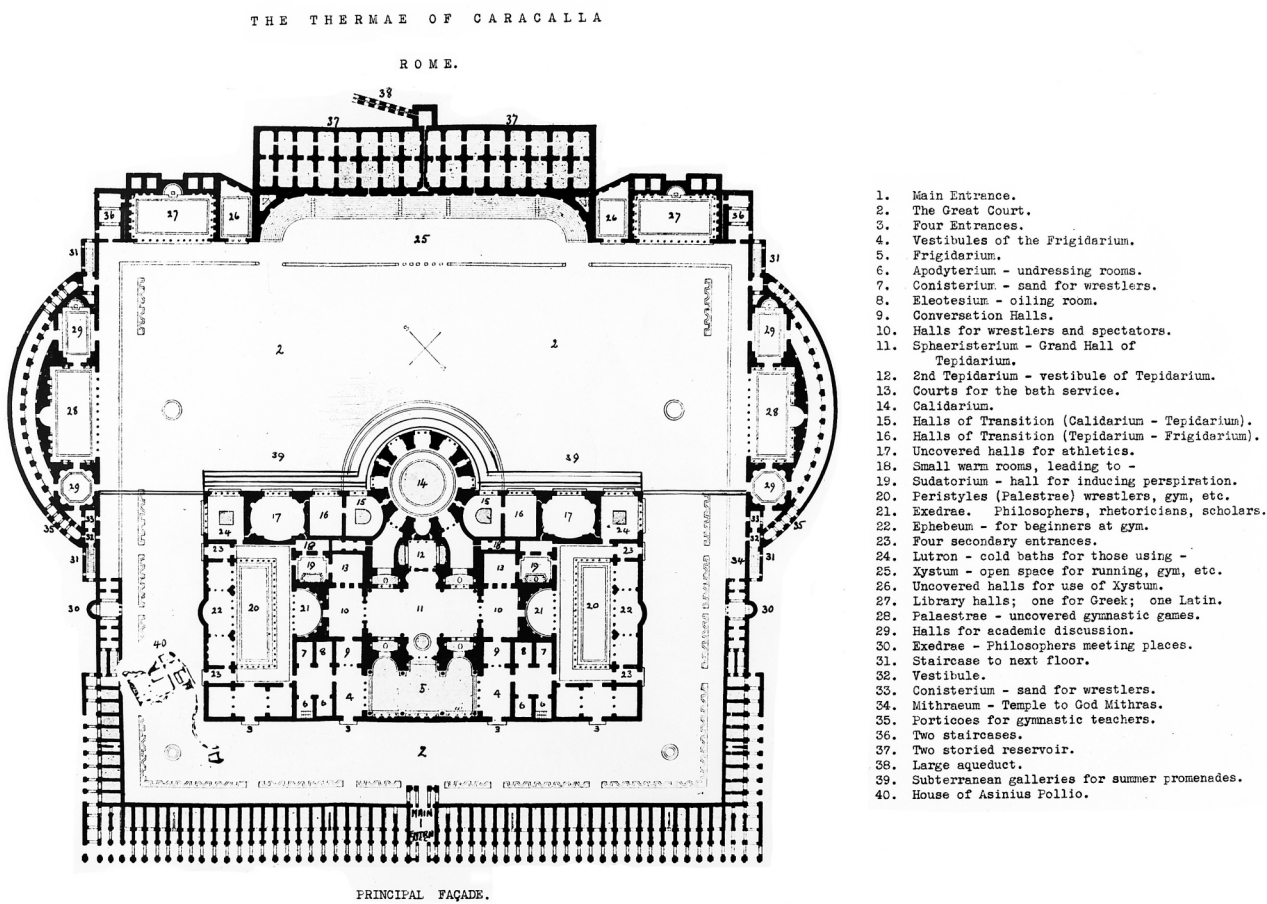
¹¹ Άγνωστος, «Θέρμες του Καρακάλλα», Rome in Greek, <https://www.romeingreek.eu/?p=4283> (τελευταία επίσκεψη 5/1/2020)

¹² Coarelli Filippo, Il Circo Massimo e le Terme di Caracalla, Laterza, Roma, 1989, σελ.332-335

και οι καυστήρες όπου έβραζαν το νερό. Επί του άξονα συμμετρίας των λουτρών βρίσκονταν οι βασικότερες και μοναδικές λειτουργίες του κτηρίου, ακολουθώντας την τριπλή διαίρεση των χώρων λούσεως, ενώ όλα τα άλλα δωμάτια υπήρχαν διπλά και συμμετρικά τοποθετημένα στο εσωτερικό του για να μη συνωστίζεται ο κόσμος. Στην κεφαλή του κτηρίου υπήρχε κυκλική αίθουσα, που προεξείχε από την ορθοκανονική περίμετρο του κτηρίου, το **calidarium**, ζεστό δωμάτιο με στρογγυλή δεξαμενή θερμαινόμενου νερού στεγασμένη με τρούλο διαμέτρου 34 m. Ακολουθούσε ένας μεταβατικός θάλαμος για την επόμενη χρήση, το **tepidarium**, μια μεγάλη αίθουσα με θερμαινόμενα πατώματα και μικρές δεξαμενές με χλιαρό νερό, και αυτήν διαδεχόταν η μεγαλύτερη αίθουσα του κτηρίου(58 x 24 m), το **frigidarium**, με την ανοιχτή κρύα πισίνα για ψυχρολουσία στη βορειοανατολική πλευρά του κτηρίου.^{13 14}

Στη βορειοανατολική πλευρά βρίσκονταν και οι τέσσερις βασικές εισοδοι, οι δύο κεντρικές ήταν η αφιετηρία μιας διεξοδικής αλλά συντομότερης λουτρικής διαδικασίας, ενώ οι ακριανές οδηγούσαν σε μια πιο ολιστική αντιμετώπιση της υγιεινής και της υγείας των επισκεπτών. Οι τελευταίες οδηγούσαν σε φουαγιέ τα οποία ακολουθούσαν αντίστοιχες στεγασμένες παλαίστρες διαστάσεων 50 x 20 m, με υπαίθρια διαδρομή περιμετρικά τους, και πέντε κλειστούς χώρους για συναθροίσεις, συζητήσεις και άθληση συνοδευόμενους από lutron, κρύες μπανιέρες για τους αθλητές και το laconicum, ειδικό δωμάτιο για εφίδρωση που οδηγούσε στο calidarium. Οι άλλες δύο εισοδοι οδηγούσαν στις βασικότερες χρήσεις του κτηρίου με πρώτο δωμάτιο ένα προθάλαμο, την μια πλευρά του οποίου ένωναν τέσσερις κίονες με την μεγάλη πισίνα, ενώ στην άλλη υπήρχε ένα σύστημα χώρων προετοιμασίας, που ενώνονταν με τις παλαίστρες, με apodyterium (αποδυτήρια), eleotesium (ο χώρος όπου οι αθλητές αλείφονταν με λάδι πριν τους αγώνες) και conisterium (κονιστήριον – ο χώρος όπου οι αθλητές μετά την επάλειψη με λάδι πασπάλιζαν πάνω τους σκόνη ή άμμο). Ακολουθούσε αίθουσα για συζητήσεις γειτνιάζουσα με το tepidarium και τις παλαίστρες ενώ έπειτα ξεκινούσε μια ακολουθία χρήσεων προετοιμασίας για τη θερμή αίθουσα.

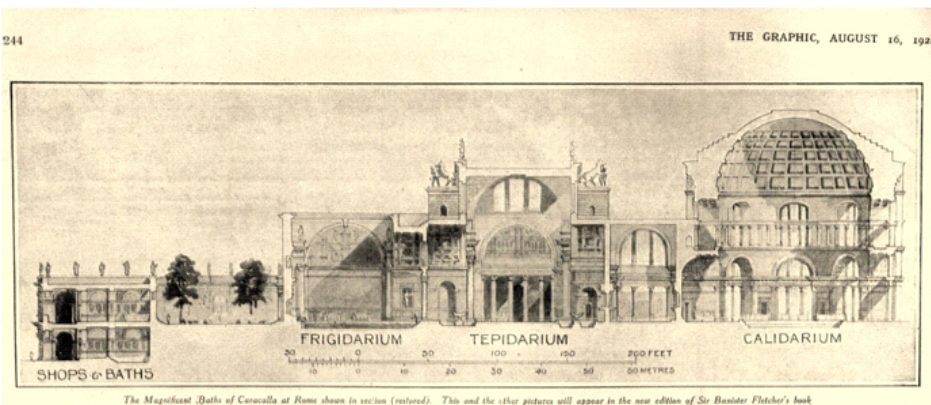
Μελετώντας την κάτοψη και ακολουθώντας τις διαδρομές που προκύπτουν από τους χώρους και τις ενώσεις τους παρατηρούμε τα κοινά στοιχεία που έχει με ένα ευρέως διαδεδομένο τύπο κτηρίου στην Αρχαία Ελλάδα και μετέπειτα στο Βυζάντιο και στην Αρχαία Ρώμη. Πρόκειται για μια εξέλιξη της βασιλικής, που χρησιμοποιούνταν σε δημόσια κτήρια, ωστόσο στη Ρώμη κατά κύριο λόγο η χρήση της είχε συνδεθεί με τη ναοδομία. Στη συγκεκριμένη κάτοψη διακρίνονται πέντε κλίτη με διαφορετική λογική στη διάταξη των χώρων εσωτερικά τους, αλλά όμοια στα συμμετρικά ζεύγη των κλιτών, με άξονα συμμετρίας αυτόν του κεντρικού κλίτους. Όλα καταλήγουν σε μια ζώνη κάθετη στα κλίτη με συμμετρική διαρρύθμιση των χώρων ως προς τον ίδιο άξονα. Το μεσαίο κλίτος με τις βασικότερες χρήσεις που μοιράζονταν όλοι οι λουόμενοι, ήταν και το πιο υπερυψωμένο με φωταγωγούς εκμεταλλευόμενους τη διαφορά ύψους με τις γειτνιάζουσες οροφές και κατέληγε σε στρογγυλή αίθουσα με τρούλο στη μέση της κάθετης ζώνης, που χωροθετικά, μορφολογικά και χρηστικά προσομοίαζε στο ιερό του ναού, στο Ιερό Βήμα ή άβατον. Ο περίβολος και οι ενδιάμεσοι φροντισμένοι κήποι αποτελούν ένα ακόμα κοινό στοιχείο που μοιράζονταν οι θερμές με τους ναούς της εποχής, όπου λειτουργούσαν ως όριο και ταυτόχρονα ως μια εικόνα του παραδείσου.

Σχέδιο κάτοψης των Θερμών του Καρακάλλα και χρήσεις

¹³ Σκαρπιά- Χόιπελ,1996, σελ.25

¹⁴ <https://www.romeingreek.eu/?p=428>

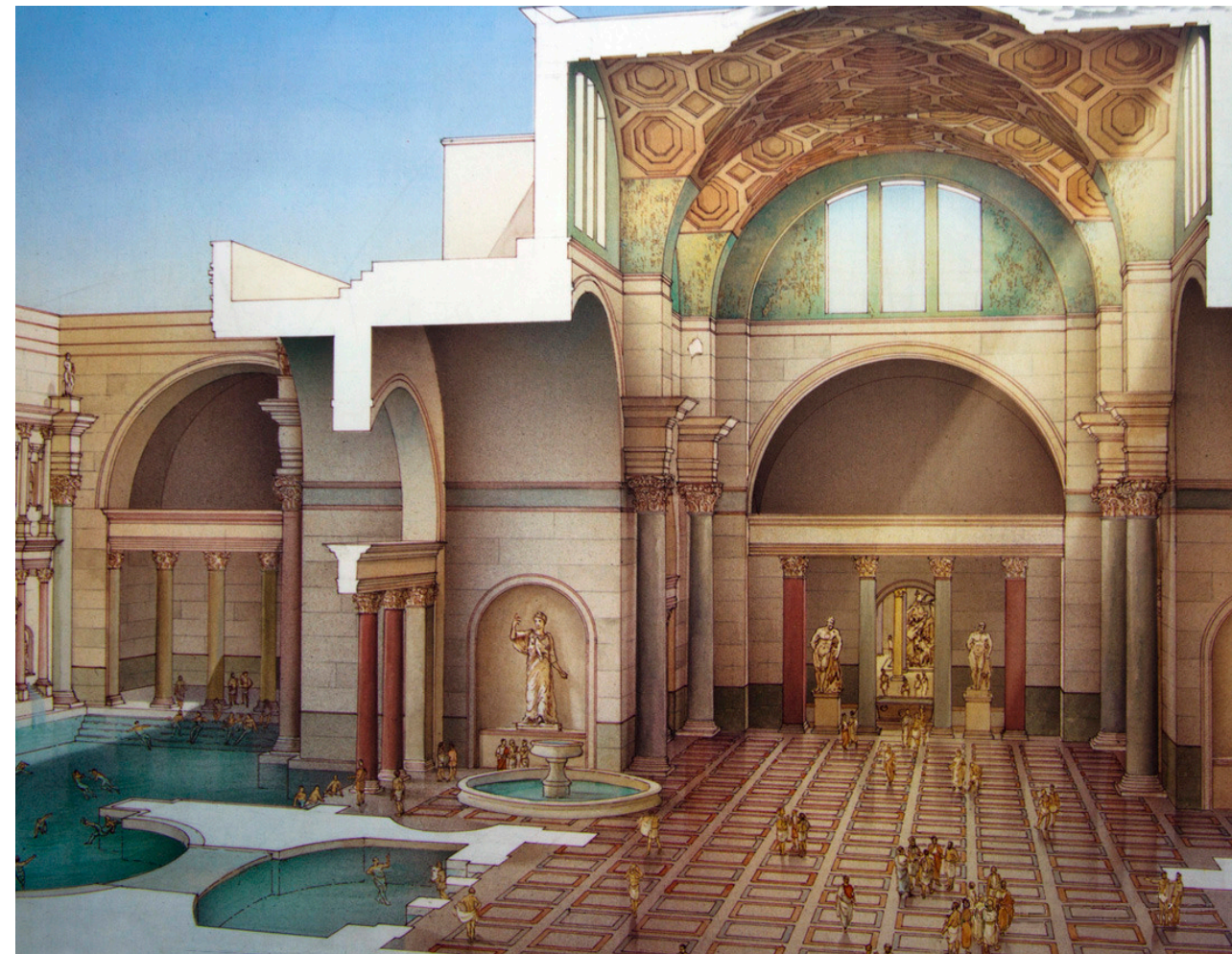
Τομή των Λουτρών του Καρακάλλα

νωπογραφίες στις οροφές, μπανιέρες και εξοπλισμός από γρανίτη και πορφυρίτη, ενώ πολλά γλυπτά στόλιζαν τις περισσότερες αίθουσες. Οι ακτίνες του απογευματινού ήλιου, που έμπαιναν από τα παράθυρα στη βάση της οροφής και φιλτράρονταν μερικώς από τους υδρατμούς, με τις αντανακλάσεις πάνω στις γυαλιστερές επιφάνειες δημιουργούσαν μια μυστηριακή και υποβλητική ατμόσφαιρα στους εσωτερικούς χώρους.^{15 16}

1.4 ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ

Οι Ρωμαίοι από όλα τα κοινωνικά στρώματα προσέρχονταν στις θέρμες του Καρακάλλα κατά τις απογευματινές ώρες για να κοινωνικοποιηθούν επιδιόμενοι παράλληλα σε διάφορες δραστηριότητες για την υγεία του σώματος και του πνεύματος τους. Όσο αφορά στη διαδικασία της καθαριότητας η αλληλουχία των βημάτων ήταν συγκεκριμένη, όπως αποδεικνύεται και από τη διάταξη των χώρων και ήταν η εξής: εφίδρωση, ζεστό, χλιαρό και τέλος κρύο μπάνιο. Βασικό επίσης ήταν και το πέρασμα από τα αποδυτήρια με την είσοδο για την προετοιμασία του σώματος, την απαλλαγή από περίσσια ρούχα, την φροντίδα σωματικών αναγκών και την επάλειψη με έλαια. Πριν ξεκινήσουν οι λουόμενοι την διαδικασία υπήρχε η δυνατότητα να γυμναστούν στις παλαιότερες και στα γυμναστήρια, έτσι ώστε μετά την φυσική εφίδρωση και καταπόνηση των μυών να μπορέσουν να ανακουφιστούν με τη λουτροθεραπεία. Διαφορετικά, εισερχόμενοι από τις δύο κεντρικές εισόδους οι επισκέπτες περνούσαν από τα αποδυτήρια και ξεκινούσαν το λουτρό τους με κοινωνικές αλληλεπιδράσεις στο tepidarium, συνέχιζαν στους ειδικούς χώρους για εφίδρωση (sudatorium) και αφαίρεση των ελαίων που είχαν εφαρμόσει στην αρχή, μαζί με τον ιδρώτα και τους ρύπους με την μεταλλική στλεγγίδα, για να φτάσουν στο caldarium.¹⁷ Οι λουόμενοι έμεναν όσο άντεχαν στον χώρο, του οποίου η υγρασία

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ποιότητα της κατασκευής και η πολυτέλεια του διακόσμου, αλλά και η τεχνογνωσία που ήταν απαραίτητη για τον σχεδιασμό και τη λειτουργία των λουτρών και της διαδικασίας του καθαρισμού που είχαν τελειοποιήσει οι Ρωμαίοι. Το κτήριο είναι χτισμένο με ρωμαϊκό σκυρόδεμα που συναντάται στον περίβολο και στους εξωτερικούς τοίχους με κόκκινους πλίνθους, ενώ στο εσωτερικό των λουτρών με μάρμαρο και επιχρυσωμένες μπρούτζινες λεπτομέρειες σε όλο το ύψος των 30 μέτρων. Τον διάκοσμο συμπλήρωναν ψηφιδωτά δάπεδα,

Αναπαράσταση του εσωτερικού χώρου των Θερμών του Καρακάλλα, Ρώμη

¹⁵ Coarelli, 1989, σελ.332-335

¹⁶ <https://www.romeingreek.eu/?p=4283>

¹⁷ Σκαρπιά- Χόιπελ, 1996, σελ.25

Λουτρική σκηνή με σπλεγγίδα, Alma-Tadema Lawrence, 1879

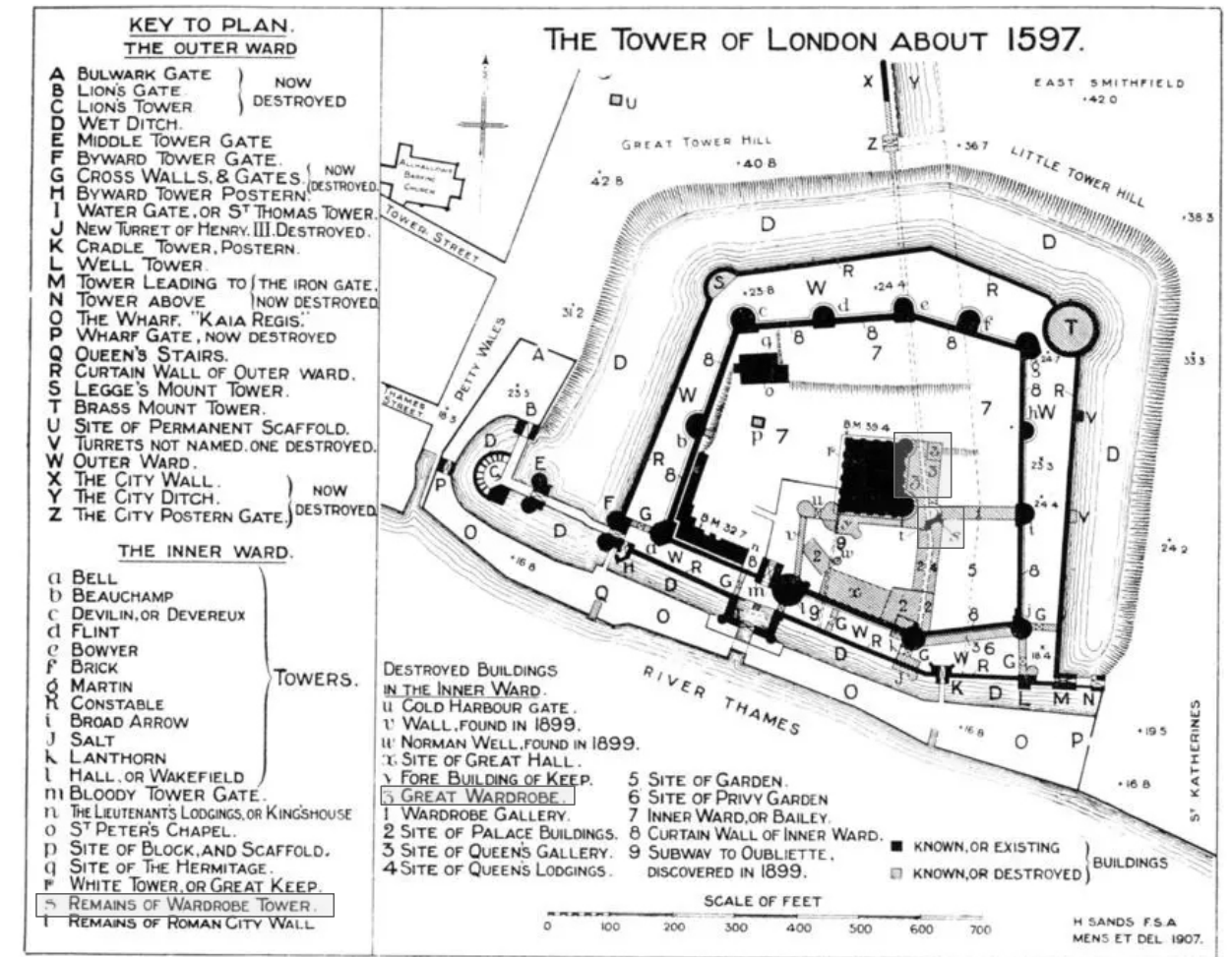
έφτανε κοντά στο 100% και η θερμοκρασία άγγιζε τους 50°C με τη λειτουργία του υποκαύστου (σύστημα θέρμανσης του νερού κάτω από το caldarium) ώστε να επιτευχθεί η διαστολή των πόρων του σώματος και συνέχιζαν στα μικρά δωμάτια πλησίον του για να τρίψουν τα υπολείμματα λαδιού από το δέρμα τους. Από εκεί μπορούσαν να πλυθούν στο ζεστό νερό ή μετέβαιναν στο χλιαρό λουτρό, όπου ξεπλένονταν, ενώ πλέον οι συνθήκες επέτρεπαν πάλι τις συζητήσεις για να περάσουν τελικά στην ανοιχτή κρύα πισίνα. Εκεί, με το κρύο νερό και τον κρύο αέρα, συστέλλονταν οι πόροι του σώματος και πλέον οι λουόμενοι καθαροί και αναζωογονημένοι μπορούσαν να κολυμπήσουν και να συνεχίσουν τις κοινωνικές συναναστροφές ενώ χωρικά είχαν κάνει έναν κύκλο στο εσωτερικό του κτηρίου και είχαν καταλήξει πάλι δίπλα στα αποδυτήρια και τις εισόδους.

Μεσαιωνικά αποχωρητήρια : τουαλέτες στο κάστρο Goodrich-Αγγλία - 11^{ος} αιώνας

2.1 ΓΕΝΙΚΑ

Με την πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και τις μετακινήσεις των πληθυσμών της Ευρώπης έως τον 6^ο αιώνα, το κέντρο των εξελίξεων μετατοπίζεται δυτικότερα, ενώ παράλληλα εκλείπει η κουλτούρα των λουτρών και η τεχνογνωσία που είχε αναπτυχθεί μέχρι τότε για τη διαχείριση του νερού. Λόγω των μετακινήσεων και των επεκτατικών τάσεων των ευρωπαϊκών φύλων αυξάνεται η ανάγκη για οχυρωματικές δομές με αποτέλεσμα την συγκέντρωση πολλών κάστρων στην δυτική και κεντρική Ευρώπη. Τα μεσαιωνικά κάστρα, εξέλιξη των ρωμαϊκών, ήταν λίθινες κατασκευές κοντά σε φυσικές πηγές νερού και σε στρατηγικές θέσεις, όπου μπορούσαν να εκμεταλλευτούν το ανάγλυφο του εδάφους και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής για φυσική οχύρωση και για τον έλεγχο των γύρω εκτάσεων.¹⁸

Όσο αφορά τη δομή τους, τα κάστρα είναι σύνολα διαδοχικών αμυντικών στοιχείων. Εξωτερικά του κάστρου, χαρακτηριστικό αμυντικό τεχνικό εμπόδιο αποτελεί η τάφρος, περιμετρική υποχώρηση του εδάφους που κατά τον Μεσαίωνα απαντάται συνήθως γεμάτη νερό, ως πρώτο εμπόδιο για την αναχαίτιση των εχθρών. Ένα ισχυρό τείχος ακανόνιστου σχήματος, η μορφή του οποίου καθορίζεται από την μορφολογία της περιοχής, περικλείει ένα σύνολο χρήσεων απαραίτητο για να εξασφαλίσει, τουλάχιστον σε ένα βαθμό, την αυτονομία των ιδιοκτητών του. Επί του τείχους, συνήθως στις γωνίες αυτού, υπάρχουν πύργοι που χρησιμοποιούνται ως παρατηρητήρια, ενώ ο ανεξάρτητος πύργος του περικλειστού περιβόλου ή, σε άλλες περιπτώσεις, το υψηλότερο ακροπύργιο αποτελούν την τελευταία γραμμή άμυνας σε περιόδους πολιορκίας, το πιο προστατευμένο σημείο του κάστρου όπου συνήθως είναι τα διαμερίσματα του άρχοντα και της οικογένειάς του.¹⁹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ανυψωμένα αποχωρητήρια στα μεσαιωνικά κάστρα, που συνήθως βρίσκονται είτε στα τείχη είτε σε ειδικά διαμορφωμένα και τοποθετημένα κτήρια για αυτή την χρήση. Χαρακτηριστικά δείγματα αυτών των χώρων υγιεινής συναντώνται στο κάστρο Peveril (Derbyshire, Αγγλία, 12^{ος} αιώνας), στον πύργο του Λονδίνου (Tower of London, 11^{ος} -15^{ος} αιώνας) και στο κάστρο Goodrich (Heredforshire, Αγγλία, 11^{ος} αιώνας).

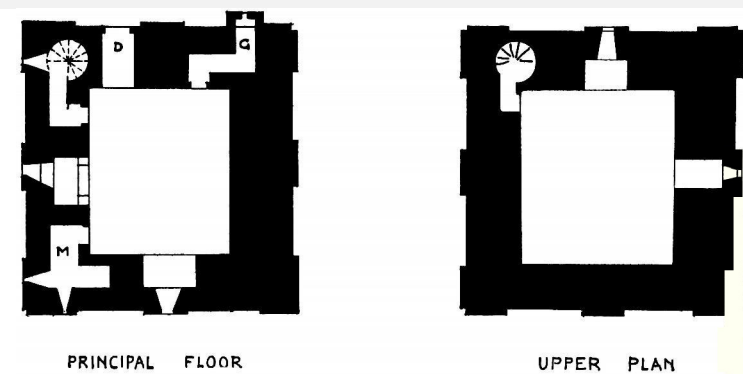
Σχέδιο κάτοψης του Πύργου του Λονδίνου με χρήσεις

¹⁸ Creighton Oliver, *Early European Castles: Aristocracy and Authority, AD 800-1200, Debates in Archaeology*, Bristol Classical Press, London, 2012

¹⁹ Άγνωστος, «Αρχιτεκτονική», eCastles, <http://ecastles.culture.gr/architektonike> (τελευταία επίσκεψη 5/1/2020)

Το αποχωρητήριο του κάστρου Peveril (G στην κάτοψη του PRINCIPAL FLOOR)

Κατόψεις του κάστρου Peveril , αλλιώς γνωστό ως Peak

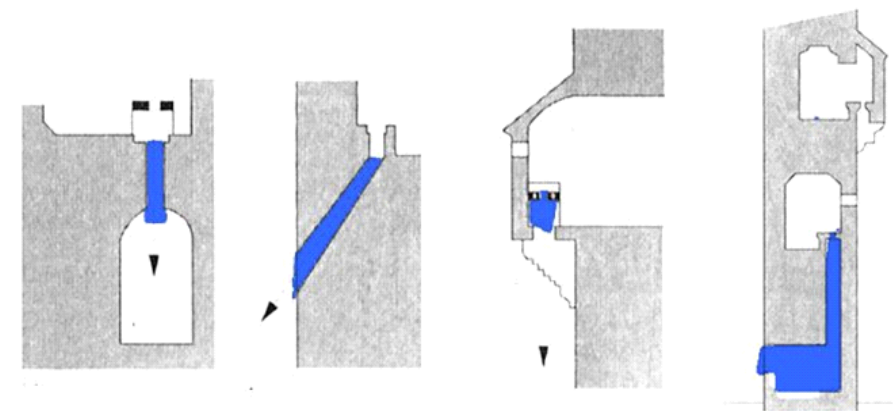
2.2 ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ

Στα κάστρα, ομοίως στις μονές και τις επαύλεις, κατά τον Μεσαίωνα, γνωρίζουμε ότι παρέχονταν στους διαμένοντες καλύτερες συνθήκες υγιεινής, σε σύγκριση με τους απλούς πολίτες που ζούσαν σε πόλεις και στην ύπαιθρο. Από ευρήματα φαίνεται ότι τα κάστρα για την παροχή νερού χρησιμοποιούσαν κυρίως κοντινές πηγές αλλά διέθεταν και πετρόχτιστα πηγάδια, συνήθως εντός του πιο προστατευμένου πύργου, ώστε να είναι εφοδιασμένοι με το απαραίτητο νερό και σε περιόδους πολιορκίας. Πολλά κάστρα επίσης, αξιοποιώντας την κεκτημένη τεχνογνωσία, είχαν αποχετευτικό σύστημα και τρεχούμενο νερό με τη χρήση υδατοδεξαμενών και κρυφών σωληνώσεων.²⁰ Για τα αποχωρητήρια των κάστρων, υπήρχαν ειδικά διαμορφωμένοι χώροι, οι οποίοι ονομάζονταν garderobe, τοποθετημένοι στα ψηλότερα σημεία των τειχών, ενώ μεταγενέστερα συναντώνται κυρίως σε υψηλούς πύργους που φέρουν εσωτερικά όλους τους χώρους υγιεινής με τις αντίστοιχες εγκαταστάσεις τους.²¹

2.3 ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Το garderobe, στα ελληνικά γκαρνταρόμπα, που προέρχεται από την αντίστοιχη λέξη στα γαλλικά (garderobe =(garde) διατήρηση + (robe)ενδύματα, φορέματα), είναι το δωμάτιο στο οποίο φυλάσσονται ενδύματα μαζί με τα συμπληρωματικά τους αντικείμενα. Κατά τον Μεσαίωνα, ήταν ένα δωμάτιο μικρών διαστάσεων, ενωμένο με υπνοδωμάτιο ή ανεξάρτητο, το οποίο στο εσωτερικό του διέθετε μια χτιστή προεξοχή του τοίχου, σαν κάθισμα, με μια τρύπα που αποτελούσε αφετηρία ενός αγωγού για την απομάκρυνση των λυμάτων. Ο χώρος αυτός αντικατέστησε το δοχείο θαλάμου, ένα είδος φορητής τουαλέτας ευρέως διαδεδομένο πριν την υιοθέτηση υδραυλικών συστημάτων και εσωτερικών τουαλετών στη δυτική Ευρώπη. Οτιδήποτε περιττό απομακρυνόταν από την γκαρνταρόμπα με την εκμετάλλευση της βαρύτητας, καθώς έπεφτε στο κενό ή μέσω κατωφερών αυλακώσεων, εξωτερικά των τειχών, κατέληγε άλλοτε σε ανοιχτούς βόθρους, ενώ πιο συχνά στο νερό της περιβάλλουσας τάφρου. Η γκαρνταρόμπα έτσι, εκτός από αυτοκαθαριζόμενη τουαλέτα, αφενός έμμεσα συνέβαλε στην ενίσχυση της άμυνας του κάστρου είτε μολύνοντας με τα προϊόντα της την τάφρο, είτε μέσω του βόθρου και του αγωγού της που αποτελούσαν αποτρεπτικούς παράγοντες για εισβολείς που εξέταζαν την δίοδο αυτή για την εισχώρηση τους στο κάστρο, αφετέρου ενίσχυε τις γύρω καλλιεργήσιμες εκτάσεις με την αξιοποίηση των απορριμμάτων ως λίπασμα.²² Ακόμα, κατά τη χρήση της, παρατηρήθηκε ότι η αμμωνία, ουσία στην οποία μετατρέπεται η ουρία, που βρισκόταν σε μεγάλες συγκεντρώσεις εκεί, μέσω της μυρωδιάς της, απομάκρυνε τα ανεπιθύμητα έντομα και τον σκόρο. Για την προφύλαξη τους από αυτά, τα μάλλινα ρούχα αποθηκεύονταν στον χώρο της γκαρνταρόμπας, που τελικά έλαβε το όνομα του από τη συνήθεια αυτή.²³

Στην περίπτωση του κάστρου Goodrich τα αποχωρητήρια βρίσκονται σε ξεχωριστό ανεξάρτητο χώρο του κυρίως ορόφου, που εξείχε από τα τείχη έτσι ώστε τα απορρίμματα να πέφτουν μέσω κλειστού αγωγού στη βάση του κάστρου που βρισκόταν η τάφρος. Η εξοχή αυτή ορίζει ένα μικρό πύργο στα τείχη που παίρνει το όνομα του από τη χρήση και συναντάται ως πύργος Garderobe ή πύργος αποχωρητηρίων.²⁴ Πιθανότατα τα αποχωρητήρια αυτά εξυπηρετούσαν όλους όσους διέμεναν στο κάστρο, ευγενείς και στρατιώτες, καθώς δεν έχουν βρεθεί άλλα στο κτήριο. Πιο

Διάφοροι τύποι μεσαιωνικού garderobe

30 ²⁰ Cartwright Mark, «Medieval Hygiene», *Ancient History Encyclopedia*, 2018, https://www.ancient.eu/Medieval_Hygiene/ (τελευταία επίσκεψη 13/7/2020)

²¹ Cartwright Mark, «Toilets in a Medieval Castle», *Ancient History Encyclopedia*, 2018, <https://www.ancient.eu/article/1239/toilets-in-a-medieval-castle/> (τελευταία επίσκεψη 13/7/2020)

²² Munday April, «Anatomy of a Castle – Latrines», *A Writer's Perspective*, 9 Ιουνίου 2019, <https://aprilmunday.wordpress.com/2019/06/09/anatomy-of-a-castle-latrines/> (τελευταία επίσκεψη 5/1/2021)

²³ <https://www.ancient.eu/article/1239/toilets-in-a-medieval-castle/>

²⁴ Hancock A., *TEACHERS' KIT. Goodrich Castle*, English Heritage Learning Team , 1991

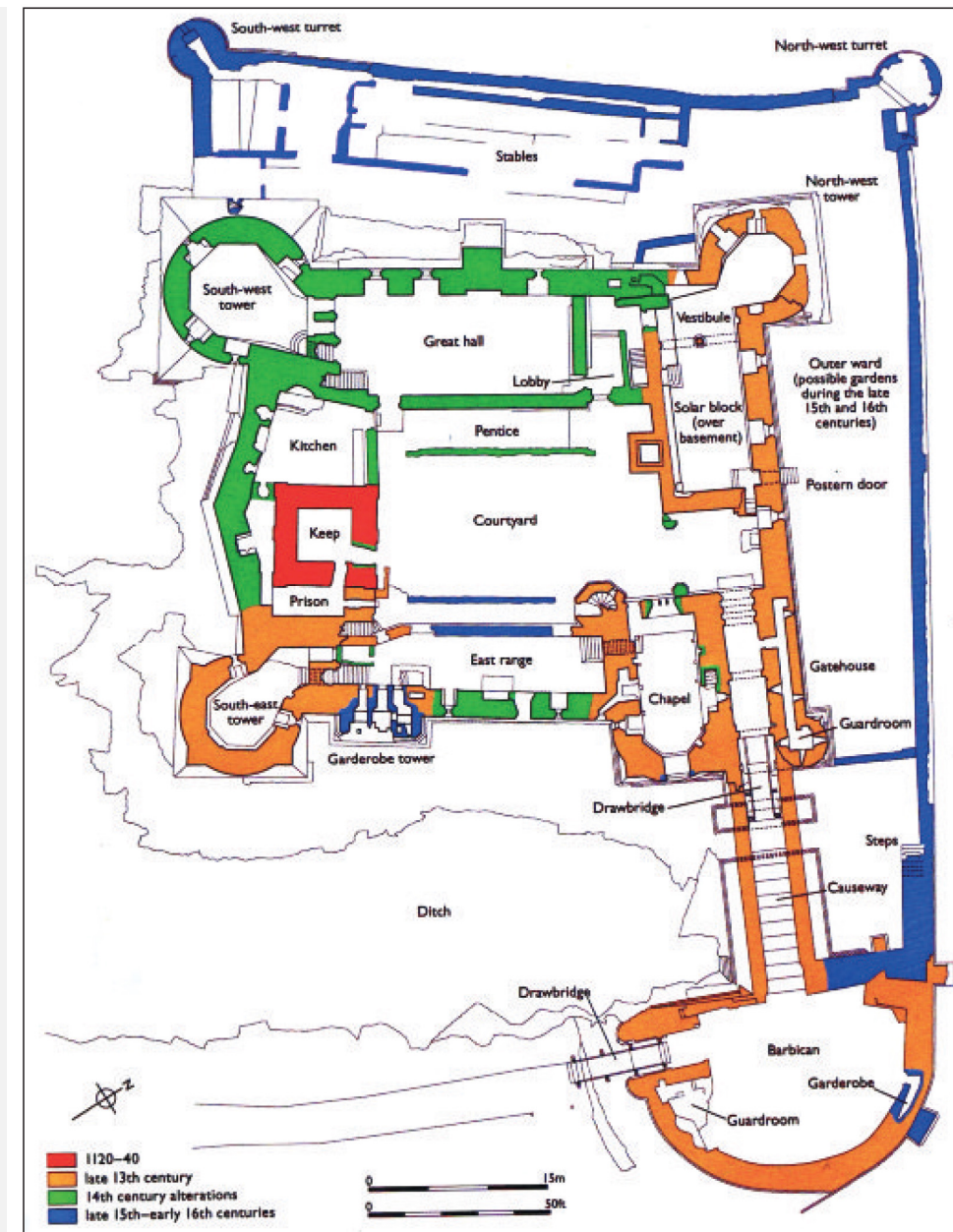
Εναέρια άποψη του κάστρου Goodrich

Τα garderobes του κάστρου Goodrich

συγκεκριμένα πρόκειται για τρεις μικρούς χώρους τοποθετημένους σε σειρά, οι δυο ακριανοί είναι κλειστά δωμάτια με μια πόρτα και ένα παράθυρο, επί των τειχών, κάτω από το οποίο βρίσκεται η θέση και η τρύπα που οδηγεί στην τάφρο. Ο ενδιάμεσος χώρος είναι διαμορφωμένος σαν μπαλκόνι που μπορεί να χρησίμευε ως παρατηρητήριο.

Όσο αφορά τους ανεξάρτητους πύργους υγιεινής (latrine/garderobe towers), που συναντώνται τόσο στα κάστρα όσο και τις μονές του Μεσαίωνα, γνωρίζουμε ότι συνήθως είχαν ξύλινα επίπεδα ενώ στη βάση υπήρχε κινστέρνα (υπόγεια δεξαμενή συλλογής νερού) ή πηγάδι. Στους τοίχους των επιπέδων υπήρχαν πέτρινες λεκάνες για το πλύσιμο χεριών και προσώπου, ενώ τα αποχωρητήρια διέθεταν είτε χτιστές θέσεις που έφεραν τρύπα στο κάθισμα συνδεδεμένη με αγωγό, είτε εσοχές στους τοίχους με αντίστοιχες οπές, συνήθως με ξύλινη επένδυση και καλύμματα. Αργότερα τα αποχωρητήρια των πλουσιότερων λάμβαναν περισσότερο χώρο, εμπλουτίστηκαν με ενδιαφέρον διάκοσμο, ιδιαίτερες τειχοποιίες και περισσότερο επεξεργασμένα υλικά, ενώ για την εξυπηρέτηση φρουρών και λοιπών στρατιωτών υπήρχαν και αποχωρητήρια στον ενιαίο εσωτερικό χώρο των πύργων.^{25 26}

Σχέδιο κάτοψης του κάστρου Goodrich, Shoesmith, 2014

32 ²⁵Munday April, 2019, <https://aprilmunday.wordpress.com/2019/06/09/anatomy-of-a-castle-latrine/>

²⁶<http://ecastles.culture.gr/architektonike>

2.4 ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ

...and let your fingers be clean, and your fingernails well-groomed. Once a morsel has been touched, let it not be returned to the plate. Do not touch your ears or nose with your bare hands. Do not clean your teeth with a sharp iron while eating. It is ordered by regulation that you should not put a dish to your mouth. He who wishes to drink must first finish what is in his mouth. And let his lips be wiped first. Once the table is cleared, wash your hands, and have a drink.(Singman, J.L. The Middle Ages. Sterling, 2013, σελ. 154)

Καθώς φαίνεται, σε αντίθεση με τις πρακτικές υγιεινής των αγροτικών πληθυσμών, στους κύκλους των ευγενών υπήρχε ένα πρωτόκολλο που αφορούσε κανόνες υγιεινής και την επιμέλεια της εμφάνισης ειδικά σε περιστάσεις που επέβαλαν στενές προσωπικές επαφές. Τόσο κοινωνικοί, όσο και θρησκευτικοί παράγοντες, που ήθελαν τον άνθρωπο να αρνείται τις ανάγκες και τις απολαύσεις του σώματος, οδήγησαν στην δημιουργία μιας αποστροφής πρακτικής και ιδεολογικής για τα ανθρώπινα λύματα.²⁷ Οι ίδιες οι πράξεις εκκένωσης και τα προϊόντα τους συνδέθηκαν με την απόλυτη ρυπαρότητα, σε τέτοιο βαθμό που δημιουργήθηκαν κοινωνικοί και αρχιτεκτονικοί μηχανισμοί για την φυσική και πνευματική απομάκρυνση από αυτές.

Οι ανυψωμένοι χώροι υγιεινής στα κάστρα αποτελούν την απόλυτη έκφραση αυτής της στάσης των ανθρώπων κατά τον Μεσαίωνα. Αυτοί για να φτάσουν στο αποχωρητήριο ακολουθούσαν μια ανοδική πορεία εντός του πύργου υγιεινής ή επί των τειχών του κάστρου, μέσω κεντρικών κλιμακοστασίων ή κινητών ξύλινων κλιμάκων, ενώ μπορεί να μετέφεραν και νερό από το ισόγειο, για να φτάσουν στο ανυψωμένο γκάρντερομπ. Εκεί, έχοντας “μαρτυρήσει” και εξιλεωθεί, πνευματικά και σωματικά πλησιάζοντας το Θείο, μπορούσαν, ούτε καν τότε τελείως απενοχοποιημένοι, να υποκύψουν στην ανάγκη του σώματος.²⁸ Για να εξουδετερώσουν το αίσθημα κατωτερότητας που εντεινόταν κατά την πράξη αυτή, ακόμα και μετά την επίπονη ανάβαση, οι παρευρισκόμενοι μπορούσαν να συζητούν ή να αγναντεύουν από τα παράθυρα των χώρων το φυσικό περιβάλλον του κάστρου . Ακόμα πολλοί ευγενείς συνήθιζαν εκείνη την εποχή να επισκέπτονται τους χώρους υγιεινής μετά συνοδείας, συνήθως με τον υπηρέτη τους ή με ακολουθία, ώστε να γίνονται συζητήσεις ή να συνεχίζονται χωρίς διακοπή αυτές που ήδη διεξάγονταν για να αποσπάται η προσοχή τους από τη δυσάρεστη διαδικασία. Συμβολικός είναι και ο άμεσος αποχωρισμός από τα προϊόντα τους σώματος, που αφήνονταν στο κενό, και η μεσολάβηση της μεγαλύτερης δυνατής απόστασης κατά ύψος από το σημείο συλλογής τους.

Απαραίτητη ήταν η νήψη των χεριών, τουλάχιστον για τους ευγενείς, σε φορητές ή εντοιχισμένες λεκάνες πριν τα γεύματα, παρόμοια με την τελετουργική νήψη των χεριών πριν την είσοδο σε ναούς. Για το μπάνιο η διαδικασία ήταν σχετικά απλή και οι μόνες δυσκολίες προέρχονταν από την έλλειψη τεχνογνωσίας για τη διαχείριση του νερού. Αυτό συλλεγόταν συνήθως από το πηγάδι και για να ζεσταθεί έπρεπε να μεταφερθεί είτε στις κουζίνες ή στα προσωπικά διαμερίσματα των ευγενών, όπου μέσα σε καζάνια θερμαινόταν στη φωτιά της εστίας. Το ζεστό πλέον νερό μεταφερόταν, αν ήταν αυτό αναγκαίο, σε ιδιαίτερους χώρους φροντίδας είτε στα ιδιωτικά δωμάτια των ευγενών, όπου χρησιμοποιούταν για το πλύσιμο του σώματος εντός ξύλινων λουτήρων, συνήθως με μαλακή επένδυση, με την βοήθεια κάποιου υπηρέτη.

²⁷ https://www.ancient.eu/Medieval_Hygiene/

²⁸ Kira Alexander, 1976, σελ.7

Νιπτήρας με παροχή νερού από το πηγάδι της αυλής μέσω υδροσωλήνα, καστρο Goodrich

Το έπιπλο τουαλέτα : Η τουαλέτα της Madame de Pompadour στο παλάτι των Βερσαλλιών- Γαλλία - 18^{ος} αιώνας

3.1 ΓΕΝΙΚΑ

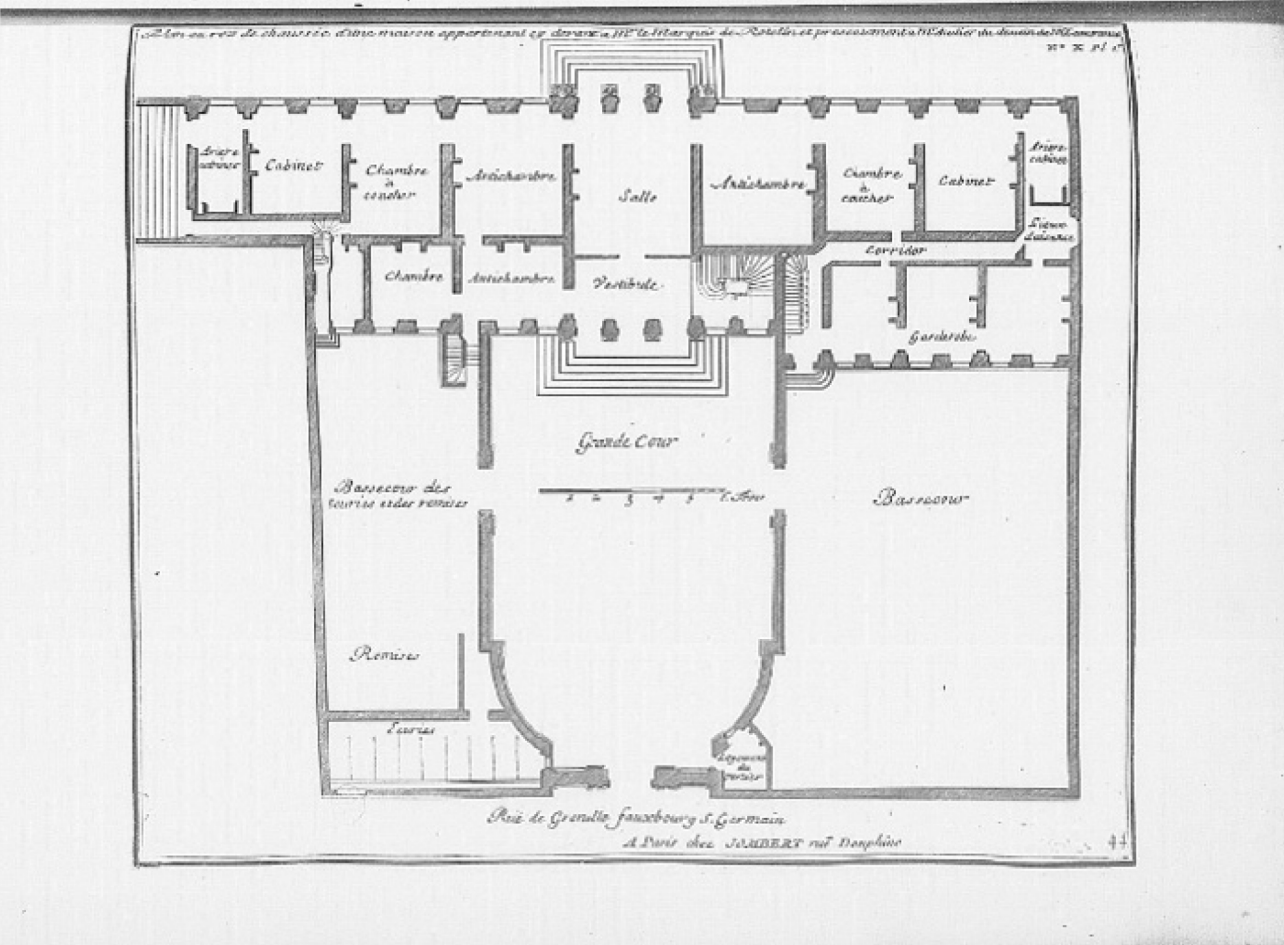
Έτσι λοιπόν , αν το καλοπροσέξετε, θα δείτε πως όταν αλλάζετε ασπρόρουχα και ρούχα αναζωογονείστε, μεταμορφώνεστε και ξαναπαίρνετε δυνάμεις σαν να ανανεώνετε με αυτόν τον τρόπο τα πνεύματά σας και τη φυσική σας θερμότητα.(Laurent Joubert, *THE SECOND PART OF THE POPULAR ERRORS* (1578), μτφ. Gregory David de Rocher, The University of Alabama Press, Η.Π.Α., 2017,σελ.28)

Δεν μπορώ ούτε να κοιμηθώ την ημέρα, ούτε να πάρω κολατσιό ανάμεσα στα γεύματα [...] ούτε να μείνω μέσα στον ιδρώτα[...] και θα θεωρούσα πράγματα ολότελα απαραίτητα τα γάντια μου και το πουκάμισο μου και το να πλένομαι μετά το τραπέζι και όταν σηκώνομαι το πρωί. (Michel Eyquem de Montaigne, *Essais*(1595), Gallimard Pléiade, Παρίσι, 1950, σελ.: 1217)

Κατά τα τέλη του Μεσαίωνα η θανατηφόρα πανώλη πλήττει τους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς και ο φόβος της μόλυνσης παράλληλα με την αδυναμία παροχής νερού στα αστικά κέντρα οδηγεί στην αποδοχή της απλυσιάς με βάση θεωρίες περί αποδυνάμωσης του οργανισμού με το μπάνιο. Οι συγγραφείς οδηγών καλής συμπεριφοράς και οι εμπειροτέχνες των ηθών της εποχής είναι αυτοί που συμπεραίνουν συνδυάζοντας ημιτελείς υποθέσεις και διάσπαρτες γνώσεις από διάφορα γνωστικά πεδία και υποδεικνύουν πιθανούς τρόπους για να προστατευθεί από αυτούς. Παράλληλα με τον περιορισμό της χρήσης νερού δημιουργείται και

μια νέα εικόνα για το καθαρό, που περιορίζεται στην καθαριότητα των εμφανών σημείων του σώματος και των ενδυμάτων. Η ευπρέπεια της εμφάνισης υπόκειται ουσιαστικά σε μια επιφανειακή ταχτοποίηση, ωστόσο η εκλέπτυνση των αισθήσεων δεν μπορεί να περιοριστεί σε πολύ μεγάλο βαθμό, έτσι ενθαρρύνεται η εξασφάλιση της άνεσης με το σπόγγισμα του σώματος, καθαρά εσώρουχα, αρώματα και πούδρες.²⁹

Ο Joubert και ο Montaigne αναφερόμενοι σε αυτούς τους προσωπικούς κανόνες καταφέρνουν την σταδιακή αφύπνιση της κοινωνίας και θέτουν το παράδειγμα για ορισμένες διαδικασίες υγιεινής που αν και αυστηρά ιδιωτικές μέχρι τότε, καθώς αφορούν το κρυφό σώμα, σταδιακά κοινωνικοποιούνται με την πυροδότηση και την εξωτερίκευση τους με έμμεσο τρόπο. Κατά τον 18^ο αιώνα είναι που ενθαρρύνεται και η χρήση του χλιαρού νερού για επιμέρους πλύσεις, ενώ παραμένει το πρότυπο της ταχτοποιημένης εικόνας. Έτσι κατά την εποχή αυτή κάνουν επίσημα την εμφάνιση τους οι “ανέσεις”, το έπιπλο τουαλέτα, η λεκάνη νερού στο αποχωρητήριο και το κάθισμα καθαριότητας, γνωστότερο ως bidet. Το νερό αποκτά σημαντικό ρόλο σε όλες τις διαδικασίες αποβολής και καθαρισμού, χρησιμοποιείται από το άτομο και στις πιο ιδιωτικές και εσωτερικές αυτών.³⁰ Πληροφορίες για αυτά βρίσκουμε κυρίως σε κείμενα της εποχής και ζωγραφικές απεικονίσεις των χώρων και των διαδικασιών, ωστόσο χαρακτηριστικό παράδειγμα που περιγράφουν πολλές πηγές είναι το δωμάτιο τουαλέτας της Madame de Pompadour, στο παλάτι των Βερσαλλιών.

Κάτοψη ισογείου της κατοικίας του Marquis de Rotelin, 1756

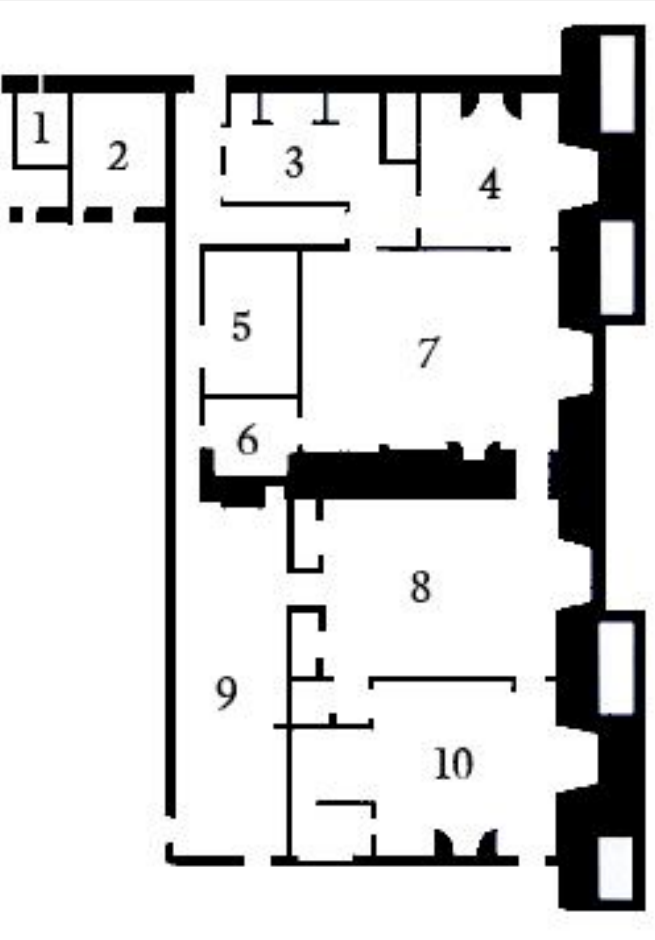
²⁹ Vigarello Georges, *ΤΟ ΚΑΘΑΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΒΡΩΜΙΚΟ, Η ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ*, μτφ: Σπύρος Μαρκέτος, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000 , σελ.19-28

³⁰ Vigarello, 2000, σελ.137-138

3.2 ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ

Σύμφωνα με την αριστοκρατική παράδοση η κρεβατοκάμαρα ήταν το πιο σημαντικό δωμάτιο της κατοικίας, ενώ συχνά ήταν και το μοναδικό, που φιλοξενούσε στο εσωτερικό του και τις διάφορες άλλες χρήσεις. Σε αυτό συναντώνται πρώτα τα έπιπλα για τις ‘ανέσεις’, ως προσθήκες στα ήδη υπάρχοντα και εξέλιξη τους. Καθώς το κρεβάτι ήταν το κύριο έπιπλο, αυτό που δεν έλειπε από καμία κρεβατοκάμαρα και σίγουρα χρησιμοποιούνταν, σε αυτό προστέθηκαν ορισμένες ‘ανέσεις’ συμπεριλαμβανομένων ακόμα και λουτήρων. Ωστόσο η συγκέντρωση πολλών χρήσεων στον χώρο της κρεβατοκάμαρας, όπου συνήθως παραβρίσκονταν και οι επισκέπτες, κατέστησε το χώρο μη συμβατό με τις προσωπικές διαδικασίες καθαρισμού, ενώ παράλληλα οι νέες συνήθειες ολοένα αποκτούσαν και μεγαλύτερη σημασία. Έτσι αρχικά τα νέα έπιπλα απομονώθηκαν με συστήματα κουρτινών ή μεταφέρθηκαν σε ντουλάπες και δωμάτια που προορίζονταν για ρούχα και γκαρνταρόμπες. Ωστόσο με την εξέλιξη τους, για περαιτέρω άνεση και χάριν ολιστικού σχεδιασμού του χώρου τουαλέτας που άρμοζε στη σημασία πλέον του χώρου και των επίπλων του, τα οποία συχνά χρειάζονταν μόνιμες υδραυλικές εγκαταστάσεις, μεταφέρθηκαν σε απόλυτα ιδιωτικό χώρο, όπου συνδυάζονταν οι διαδικασίες καθαρισμού και αποβολής που ονομάστηκε cabinet de toilette/de commodité/de propreté (καμπίνα τουαλέτας/ ανέσεων/ καθαριότητας). Πρόκειται για χώρο που εντάχθηκε σε μια ζώνη για πιο “κατ’ιδίαν κινήσεις”, όπισθεν των χώρων κοινωνικοποίησης των ευγενών (vestibule, salle), όπου κύριο ήταν το υπνοδωμάτιο (chambre à coucher), ενώ υπήρχαν μικρά και μεγάλα εξαρτημένα δωμάτια (cabinets) με διαφορετικές λειτουργίες: το φουαγιέ ή πυροδαίσιον (antichambre), όπου υπήρχε τζάκι, ο βιβλιοστάτης, η τουαλέτα (lieux d’aisance) και η ιματιοθήκη ή γκαρνταρόμπα (garderobe) ήταν τα πιο σημαντικά μεταξύ άλλων. Καθώς λοιπόν εξελίσσονται οι διαδικασίες υγιεινής παρατηρούνται και μεταβολές στους κοινωνικούς κανόνες που διέπουν τόσο τις ίδιες, όσο και τις συναναστροφές κοινωνικοποίησης. Γίνεται αναγκαία η διάκριση των διάφορων μερών της κατοικίας ώστε να φιλοξενήσουν τις όλο και σαφέστερα ιδιωτικές διαδικασίες.³¹

Όσο αφορά το διαμέρισμα της Madame de Pompadour γνωρίζουμε ότι βρισκόταν στη βόρεια πτέρυγα του κεντρικού κτηρίου, στον όροφο πάνω από τα δωμάτια του Άρη, του Ερμή και του Απόλλωνα, από το 1745 έως το 1750. Αυτό διέθετε τέσσερα δωμάτια στη σειρά, τον χώρο υποδοχής, το μπουντουάρ , το υπνοδωμάτιο και τελευταία την γκαρνταρόμπα. Η κύρια είσοδος οδηγούσε σε μακρύ διάδρομο, παράλληλο στον άξονα διάταξης των κυρίως χώρων, που άνοιγε στον μεγάλο κεντρικό χώρο όπου η μαρκησία υποδεχόταν τους καλεσμένους της και έκανε την ‘τουαλέτα’ της. Ωστόσο οι χώροι υγιεινής ήταν δευτερεύοντες και η ύπαρξη τους αποκρύπτονταν, αφού είναι συνδεδεμένοι μόνο με το μπουντουάρ και την γκαρνταρόμπα, χώρους στους οποίους έχει πρόσβαση η διαμένουσα και η υπηρεσία της.³² Μετά την ανακαίνιση άλλαξε η διάταξη των κυρίως χώρων και το αποχωρητήριο πλέον δεν βρισκόταν εντός της παλιάς μικρής ντουλάπας, αλλά μεταφέρθηκε είτε εντός των χώρων υγιεινής ή στο κύριο δωμάτιο, ενώ πλέον η γκαρνταρόμπα αντικαταστάθηκε από ντουλάπες επί του μεγάλου διαδρόμου.

- 1 - λουτρό
- 2 - προθάλαμος λουτρού
- 3 - γκαρνταρόμπα
- 4 - ιδιωτικό δωμάτιο
- 5 - παλιά ντουλάπα
- 6 - αποχωρητήριο
- 7 - μπουντουάρ
- 8 - δεύτερος προθάλαμος
- 9 - πρώτος προθάλαμος
- 10 - υπνοδωμάτιο

Κάτοψη των διαμερισμάτων της Madame de Pompadour στο παλάτι των Βερσαλλιών μέχρι το 1750

³¹ Vigarello, 2000, σελ. 138-142

³² The mistresses' apartments (<http://en.chateauversailles.fr/discover/estate/palace/mistresses-apartments#the-marquise-de-pompadour%E2%80%99s-apartment>)

3.3 ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

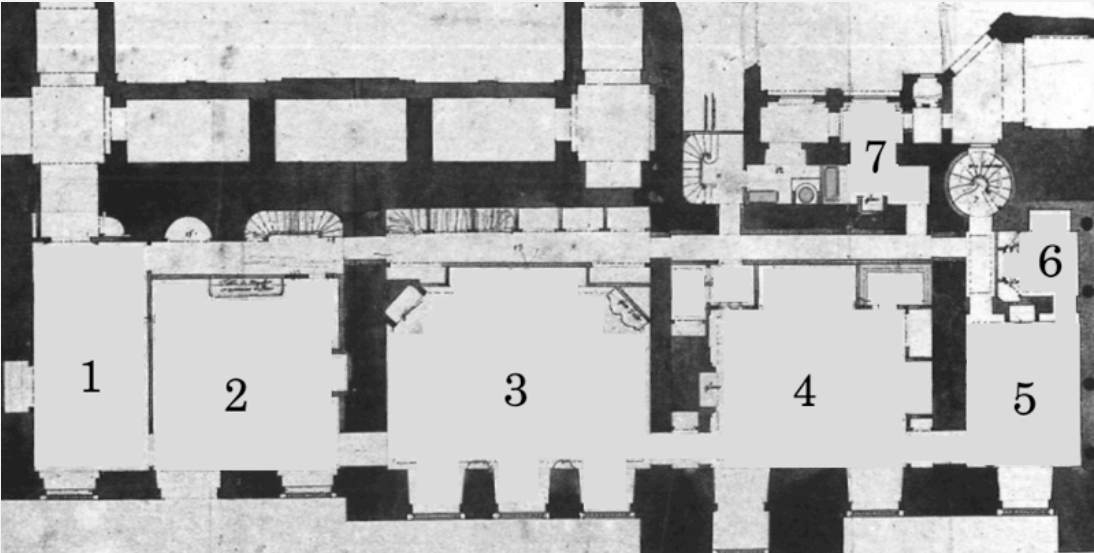
Η Madame de Pompadour λαμβάνει ως δώρο το 1751 «έναν μπιντέ με κάλυμμα επίπεδο από ροδόξυλο, ποικιλμένο με λουλουδία και κυματιστές ραβδώσεις, με πόδια και στολίδια από επίχρυσο μπρούντζο» (Dunau L., *Livre Journal (1748-1753)*, Παρίσι 1873, σελ.:94)

Ο μπιντές της Madame de Pompadour, Cabinet des Dérêches, Παλάτι των Βερσαλλιών, Γαλλία

Παρά τις διαφορές που παρουσιάζουν οι κατόψεις, οι χώροι υγιεινής, συγκεκριμένα το λουτρό, διατηρεί τη σημασία και τη θέση τους εκτός του παραλληλόγραμμου που περιγράφει τις στεγνές χρήσεις, πλησίον του υπνοδωματίου και της γκαρνταρόμπας με τον προθάλαμο του. Το αποχωρητήριο αντίθετα καθώς αλλάζει θέση, πιθανότατα να σημειώνεται και αλλαγή στον τρόπο που αντιμετωπίζονται πλέον οι διαδικασίες αποβολής, καθώς από την απομόνωση του σε μια μικρή και παλιά ντουλάπα, μετατοπίζεται σε πιο επίσημο και πιο σημαντικό χώρο, που έχει άλλη κύρια χρήση βέβαια. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ωστόσο τα νέα έπιπλα και ο ρόλος τους στις διαδικασίες καθαρισμού και καλλωπισμού, ο μπιντές και το έπιπλο τουαλέτα, η τοποθέτηση και η χρήση των οποίων είναι που ορίζει δύο τύπους τουαλέτας, την προσωπική (toilette intime) και τη δημόσια (toilette).

Η προσωπική τουαλέτα αποτελούνταν από τον μπιντέ, που γύρω το 1750 βρισκόταν στα σπίτια όλων των ευγενών της Γαλλίας και η χρήση του ήταν ευρέως διαδεδομένη και αποδεκτή, σε σημείο που τον προσέφεραν σαν δώρο και ορισμένες φορές ακόμα τον χρησιμοποιούσαν παρουσία άλλων.³³ Επρόκειτο για ένα ξύλινο σκελετό, πολύ κοντινό σε αυτόν μιας καρέκλας, που αντί για κάθισμα έφερε λεκάνη από σμάλτο ή φαγιάντσα. Ο σκελετός με το ερεισίνωτο και το κάλυμμα της λεκάνης, που ήταν συνήθως λεπτομερώς διακοσμημένα, δημιουργούσαν ένα νέο είδος πολυτελούς καθίσματος. Ακόμα κάποιες φορές τα ερεισίνωτα ήταν διαμορφωμένα με ειδικές θήκες όπου τοποθετούνταν κρυστάλλινα μπουκαλάκια και άλλα μικρά διακοσμητικά κυρίως αντικείμενα. Ο μπιντές συνοδευόταν πάντα από ένα «τρυπητό κάθισμα»(chaise percée), αυτά τα δύο ήταν παρόμοια διαμορφωμένα και για αυστηρά προσωπική χρήση. Πρωτοεμφανίστηκαν σε γκαρνταρόμπες γυναικών, σε καταγραφές περιουσιών και διηγήματα κυρίως. Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, ο μπιντές και το τρυπητό κάθισμα, έγιναν αναπόσπαστο κομμάτι των διαδικασιών αποβολής και καθαρισμού και των δύο φύλων, σε βαθμό που φτιάχνονταν πλέον μπιντέ ταξιδιού, φορητοί και με σπαστά πόδια, ώστε οι ευγενείς να τους έχουν πάντα μαζί τους.³⁴

- 1 - πρώτος προθάλαμος
- 2 - δεύτερος προθάλαμος
- 3 - κυρίως δωμάτιο
- 4 - υπνοδωμάτιο
- 5 - ιδιωτικό δωμάτιο
- 6 - κόκκινο δωμάτιο
- 7 - λουτρό

Κάτοψη των διαμερισμάτων της Madame de Pompadour στο παλάτι των Βερσαλλιών μετά το 1750.

³³ Vigarello, 2000, σελ. 141

³⁴ Vigarello, 2000, σελ. 135-137

Η τουαλέτα της Madame de Pompadour

Ο κυρίως χώρος του διαμερίσματος της Madame de Pompadour

Η λέξη τουαλέτα (toilette) αρχίζει να χρησιμοποιείται κατά τον 18° αιώνα. Προέρχεται από την γαλλική λέξη toile, που ήταν το ύφασμα το οποίο ριχνόταν στους ώμους μια κυρίας ή ενός κυρίου κατά την διάρκεια της περιποίησης της κόμης τους, για να προστατέψει το ένδυμα τους. Οι περιποιήσεις κομμωτικής και, ως προέκταση τους, οι περιποιήσεις προσώπου και σώματος ονομάστηκαν ως σύνολο διαδικασιών ή και μεμονωμένες τουαλέτα (toilette). Σταδιακά η ονομασία αυτή πέρασε και στο έπιπλο του μπουντουάρ, όπου εκτελούνταν όλες αυτές οι ενέργειες σύμφωνα με τις οποίες μορφοποιήθηκε και εξοπλίστηκε με τα απαραίτητα εργαλεία και υλικά. Πρόκειται για έπιπλο ξύλινο, σαν μικρό στενόμακρο τραπέζι, που αποτελούταν από βάση με συρτάρια και μεγάλο καθρέφτη ντυμένο με μουσελίνα, περιτριγυρισμένο από μπουκάλια αρώματος, βάζα με πούδρες και σκιές ματιών, κουτιά με ρίζες για τον καθαρισμό των δοντιών, χτένες, βούρτσες, σκόνες, κοσμήματα, καρφίτσες πάνω σε μαξιλαράκια, βερμύλια, νισεστέδες, πάστες, κορδέλες, ποστίς. Μπροστά στην τουαλέτα με τους καθρέφτες, τα κουτιά και τα σύνεργα ομορφιάς υπήρχε και η καρέκλα όπου καθόταν η κυρία για να κάνει την τουαλέτα της. Όλο το δωμάτιο ήταν εξοπλισμένο με ειδική επίπλωση 'κομπλέ', μικρά και μεγάλα τραπέζια, καρέκλες και πολυθρόνες από ξύλο και ύφασμα σε στυλ ροκοκό, για να φιλοξενεί τους επισκέπτες που παραβρίσκονταν κατά τη διάρκεια των διαδικασιών καλλωπισμού.³⁵

³⁵ Jacot-Grapa Caroline, *La toilette au XVIIIe siècle : rituel et thématization in Les espaces de la civilité sous la direction d'Alain Montandon*, Editions interuniversitaires, France, 1995

Η τουαλέτα (La Toilette) Charles-Germain de Saint-Aubin

3.4 ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ

«Αν τυχόν εκκρίσεις ή ιδρώτας σταθούν σε αυτά τα μέρη (στις μασχάλες, στους βουβώνες, στην περιοχή της ήβης, στα γεννητικά μέρη, στο περίνεο ή στη σχισμή μεταξύ των οπισθίων), τότε η ξέστη τα ερεθίζει, οπότε, πέρα από την κακοσμία που μας περιβάλλει και διασκορπίζεται παντού, τα απορροφητικά αγγεία αναρροφούν ένα μέρος αυτών των εκκρίσεων και των υλικών τους και το επαναφέρουν στην κυκλοφορία όπου το μόνο που κάνει είναι να βλάπτει προδιαθέτοντας τους χυμούς προς τη σήψη» (A.G. Le Bégue de Presle, *Le conservateur de la santé*, Παρίσι , 1763, σελ. 345)

Οι διαδικασίες υγιεινής και η φροντίδα προσώπου και σώματος για τους ευγενείς του 18^ο αιώνα οργανώνονταν σε «δύο διαδοχικές τελετές». Η πρώτη λάμβανε χώρα στους αυστηρά ιδιωτικούς χώρους με το πρωινό ξύπνημα. Αρχικά έκαναν την ιδιωτική τουαλέτα τους που περιλάμβανε όλες τις διαδικασίες αποβολής καθώς και επιμέρους πλύσεις των χεριών και του προσώπου. Το πλύσιμο ολόκληρου του σώματος ακόμα δεν είχε απενοχοποιηθεί απόλυτα οπότε συχνά οι ευγενείς προτιμούσαν ένα αυτοσχέδιο λουτρό που αποτελούνταν κυρίως από τοπικές πλύσεις και σπόγγισμα του υπόλοιπου σώματος με ένα υγρό πανί , για αναζωογονηθούν πίσω από κλειστές πόρτες, και με την παρουσία και τη βοήθεια μόνο των υπηρετών τους. Απαραίτητο βήμα στις διαδικασίες που τελούνταν κεκλισμένων των θυρών, μέρος των τοπικών πλύσεων, είναι η πλύση στο μπιντέ. Για την διεξαγωγή της ήταν απαραίτητο να έχει γεμιστεί

πρώτα η λεκάνη του με χλιαρό νερό από μια υπηρέτρια και τότε μόνο η κυρία καθόταν για να πλύνει τους βουβώνες, την περιοχή της ήβης και των γεννητικών οργάνων. Γενικά συστηνόταν η πλύση των ‘ιδιαιτέρων’ μερών του σώματος παρόλο που αυτά παρέμεναν κρυφά, ενώ παρατηρείται ιδιαίτερη επιμονή στην καθαριότητα των κυριών.³⁶ Στο μυθιστόρημα ο Ιατρός των κυριών (1772) σημειώνεται ότι είναι αναγκαία η φροντίδα όλων των τμημάτων του σώματος. Αυτή επιτυγχάνεται με την καθημερινή τους πλύση με νερό και συστήνεται η προσθήκη είτε αρωματικών φυτών, είτε οιοπνευματωδών αποσταγμάτων στο χλιαρό νερό για το πλύσιμο στον μπιντέ.

Με τις διαδικασίες προσωπικής τουαλέτας στα παρασκήνια η κυρία προετοιμάζονταν για τη δεύτερη φάση της τουαλέτας της. Από το λουτρό περνούσε στην γκαρνταρόμπα και ντυμένη πλέον επίσημα υποδεχόταν τους επισκέπτες της καθώς έκανε την δεύτερη τουαλέτα της. Ενώπιον του κοινού της δημιουργούσε μια νέα εικόνα, ένα νέο πρόσωπο και σώμα γύρω από το τραπέζι της τουαλέτας, με τα κατάλληλα σύνεργα. «Μπορούμε να πούμε ότι μια τουαλέτα είναι μια ανάσταση, που αναζωογονεί τους σκελετούς, διακοσμεί τα πτώματα, και τους δίνει μια εκπληκτική λάμψη: τα δόντια αναγεννιούνται εκεί, τα νεκρά μάτια ξυπνούν εκεί, οι ανάσες παίρνουν μυρωδιά τεμπερόζης και γιασεμιού, τα μαλλιά χρωματίζονται εκεί, τα φρύδια σκουραίνουν, τα μέτωπα φωτίζονται, τα δέρματα λευκαίνουν». Το πραγματικό πρόσωπο δεν φανερώνεται στην κοινωνία, μάλιστα ο Caraccioli το 1771 υποστήριζε ότι «μια γυναίκα θα χαθεί αν την πιάσουμε το πρωί με το πρόσωπο με το οποίο ξύπνησε».³⁷

Η προσωπική τουαλέτα της Rose Effeuille, La Toilette Intime ou la Rose Effeuille, Louis-Léopold Boilly, τέλη 18^{ου} αιώνα

³⁶ Jacot-Grapa, 1995

³⁷ Vigarello, 2000, σελ.164-167

Παράλληλα με τις πολλές διαδικασίες καλλωπισμού για τη φροντίδα της κώμης, του δέρματος και των χαρακτηριστικών του προσώπου διεξάγονταν συζητήσεις με σκοπό την διασκέδαση των παραβρισκόμενων μέσω του θεάματος και των διαλόγων. Επρόκειτο βέβαια για μια συστηματικά εκτελούμενη τελετουργία που αποτελούνταν από σχεδόν σεναριογραφημένες επιμέρους διαδικασίες και στιχομυθίες με σκοπό τη δημιουργία μιας νέας επιμελημένης εικόνας του ατόμου με φαινομενικά έκδηλη τη διάθεση έκθεσης της πραγματικής του φύσης. Ο ευγενής που βρίσκεται στο προσκήνιο, στην δημόσια τουαλέτα του θεωρητικά σταδιακά μπαίνει στον ρόλο του, τον χαρακτήρα και την εμφάνιση που υιοθετεί προς την κοινωνία, ωστόσο στην πράξη με την έξοδο από την προσωπική τουαλέτα έχει ήδη βγει από την ιδιωτική ζώνη και είναι ήδη ηθοποιός. Η δημόσια τουαλέτα είναι η σκηνή όπου ξεδιπλώνεται ο νέος χαρακτήρας σύμφωνα με το σενάριο των τελετουργιών και με περίσσεια δραματικότητα.³⁸ Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας εκθέτεται ο εαυτός για να αποφύγει να εκτεθεί, όπως θέλει η ουσία του κοκεταρίσματος (coquetterie) και δημιουργείται ένα περιβάλλον κατάλληλο για αστεϊσμούς και έντονες ανταλλαγές μεταξύ των φύλων που ορισμένες φορές ξεπερνούσαν τους κανόνες ευπρέπειας.

Η 'δημόσια' τουαλέτα, Marriage A-la-Mode: 4, The Toilette, William Hogarth, 1743

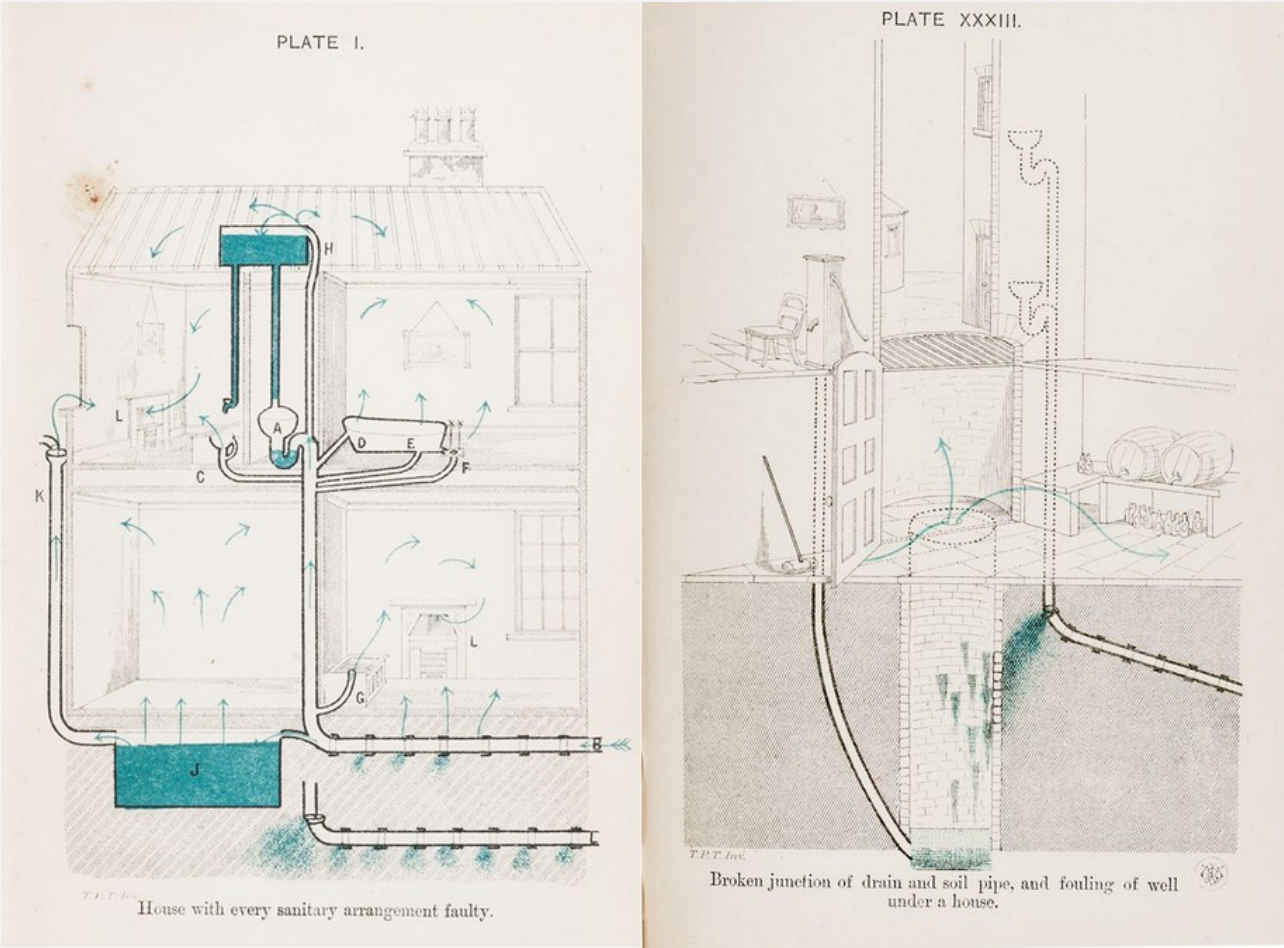
³⁸ Sennet Richard, *Η τυραννία της οικειότητας, Ο ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΣΤΟΝ ΔΥΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1999, σελ. 252

"Γυμνό" μπάνιο : Το μπάνιο της βίλλα Savoye – Γαλλία – 20^{ος} αιώνας

4.1 ΓΕΝΙΚΑ

Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έχουν αρχίσει να αναγνωρίζονται επίσημα οι ευεργετικές ιδιότητες του νερού, βασισμένες αρχικά σε θεωρίες των υγιεινιστών της εποχής. Τον 19ο αιώνα καθιερώθηκε η λέξη 'υγιεινή', αναγορεύτηκε ειδικός κλάδος της ιατρικής και αυξήθηκε η σημαντικότητα του ρόλου των γιατρών στην κοινωνία, καθώς η γνώμη τους επηρέαζε πλέον την πολιτική, την πολεοδομία και την αρχιτεκτονική και συνεπώς την καθημερινή ζωή. Ωστόσο με τη συσσώρευση πληθυσμών στο Παρίσι, το Λονδίνο και άλλες πόλεις της Ευρώπης, και την εξάπλωση της θανατηφόρας χολέρας γίνεται φανερό ότι μόνο η καθαριότητα και η υγιεινή δεν αρκούν για να εξασφαλίσουν την υγεία των ανθρώπων, έτσι στα μέσα του αιώνα εμφανίζεται το κίνημα της εξυγίανσης.³⁹ Στα πλαίσια αυτού γιατροί σε συνεργασία με αρχιτέκτονες και υδραυλικούς πραγματοποιούσαν διαγνώσεις σε κτήρια που αφορούσαν τον αερισμό, τον προσανατολισμό και την κατάσταση της δομής και των σωληνώσεων. Ακόμα σχεδίαζαν κτήρια και πόλεις σύμφωνα με τους κανόνες υγιεινής και ήταν οι πρώτοι που επιχειρήσαν την συστηματοποίηση της κατοικίας με παρόμοιο τρόπο που η σύγχρονη ιατρική αντιμετώπισε το ανθρώπινο σώμα.⁴⁰

Όσο αφορά τους χώρους υγιεινής, μέχρι τον 20^ο αιώνα είχαν βρει τη θέση τους στις κατοικίες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ενώ οι εργατικές τάξεις είχαν πρόσβαση μόνο σε κοινόχρηστους που σε ορισμένες περιπτώσεις μοιράζονταν ακόμα και όλοι οι κάτοικοι οικοδομικού τετραγώνου. Οι αρχιτέκτονες του Μοντέρνου κινήματος επιχειρήσαν να διαχειριστούν τις νέες κοινωνικές ανάγκες και τις συνεχώς εξελισσόμενες τεχνολογίες. Σε μια προσπάθεια βελτίωσης των συνθηκών ζωής προτείνουν κατοικίες με καλύτερο ηλιασμό και αερισμό, μεγαλύτερα ανοίγματα, κατάλληλο προσανατολισμό, ελεύθερο εσωτερικό σχεδιασμό, σύγχρονα υλικά και τυποποιημένη, οικονομικότερη επίπλωση και εξοπλισμό. Εμμένουν στον σχεδιασμό των χώρων υγιεινής (wet cells) καθώς σε αυτούς εντοπίζεται συμπυκνωμένη η έννοια του εκσυγχρονισμού της αρχιτεκτονικής. Για αυτούς δεν δίνεται βάρος στην εισαγωγή του μπάνιου στην αρχιτεκτονική, διατηρούν τα βασικά στοιχεία του αλλά μετατρέπουν αυτόν τον ιδιωτικό κλειστό χώρο σε ανοιχτό. Από τον Adolf Loos και την εξύμνηση των αμερικανών υδραυλικών (Spoken into the Void: Collected Essays by Adolf Loos, 1897-1900) μέχρι τον Le Corbusier, ο οποίος τοποθέτησε τον μπιντέ στον χώρο διημέρευσης του διαμερίσματος του στο Παρίσι, στον Paul Rudolph και στο ρετιρέ στο Μανχάταν, του οποίου το λόμπι εισόδου συνδέεται οπτικά με το μπάνιο του πάνω ορόφου μέσω του γυάλινου πυθμένα της μπανιέρας.⁴¹

Το υγιές και το άρρωστο σπίτι, Thomas Pridgin Tiale, 1878

³⁹ Vigarello, 2000, σελ.205-206

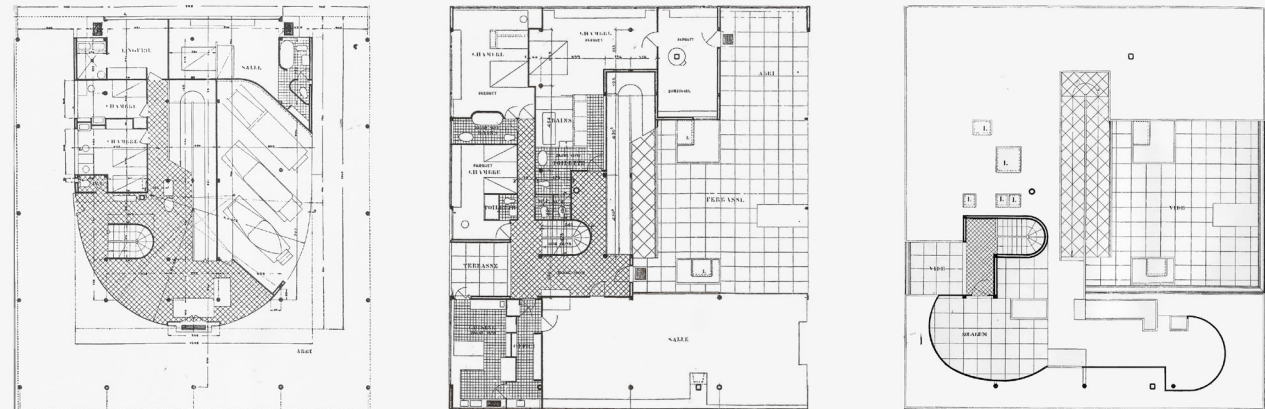
⁴⁰ Annmarie Adams, 'Corpus Sanum in Domo Sano', 1991, <https://www.cca.qc.ca/en/articles>

⁴¹ Colomina Beatriz και Wigley Mark, «TOILET ARCHITECTURE: AN ESSAY ABOUT THE MOST PSYCHOSEXUALLY CHARGED ROOM IN A BUILDING», PIN-UP, 2017/2018, No. 23

4.2 ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ

Το βάρος που έδωσαν στην υγιεινή οι πρώιμοι μοντέρνοι στόχευε στην προώθηση ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής για την επίτευξη και τη διατήρηση της σωματικής υγείας, τόσο με την δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για την πρόληψη λοιμώξεων που προκαλούνται από την εξάπλωση βακτηρίων και μικροβίων, όσο και τη φυσική αγωγή του σώματος για την ενδυνάμωση του οργανισμού εκ των έσω. Η κίνηση γίνεται πρωταρχικό στοιχείο στον σχεδιασμό κατοικιών και οδηγεί σε νέες τυπολογίες με την εισαγωγή του αρχιτεκτονικού περιπάτου.⁴² Παράλληλα το “γυμνό” είναι μια σημαντική έννοια της ιστορίας του μοντέρνου. Ενώ στο παρελθόν χαρακτηριζε ημιτελείς και άδειους χώρους, και θεωρείτο αρνητικό χαρακτηριστικό, κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα συσχετίστηκε με την έλλειψη του περιττού στολισμού και του διακόσμου. Το γυμνό ταυτίστηκε για τον Le Corbusier με την αρχή της ειλικρίνειας στο μοντέρνο, σύμφωνα με την οποία δεν αποκρύπτεται η πραγματική χρήση ενός αντικειμένου. Γυμνό (naked) για παράδειγμα χαρακτηρίζεται ένα μπάνιο μια ή περισσότερες εγκαταστάσεις είναι ορατές από άλλους χώρους μέσω διαφανειών ή βρίσκονται εκτός του περικλειστού χώρου του ιδιωτικού μπάνιου.⁴³

Χαρακτηριστικό δείγμα και των δύο αυτών χωρικών χειρισμών που αφορούν και ειδικά τον χώρο υγιεινής αποτελεί η Villa Savoye που χτίστηκε το 1929, στο Poissy, ένα προάστιο του Παρισιού. Σε αυτήν υλοποιήθηκε ο επαναπροσδιορισμός της καθημερινής ζωής σύμφωνα με αυτά που ορίζουν οι κανόνες του υγιούς τρόπου ζωής. Η διπλή ράμπα, που αποτελεί τη ραχοκοκαλιά της κατοικίας, ενσωματώνει την σωματική άσκηση στην καθημερινότητα ως μια εσωτερική διαδρομή με έντονη συνεχόμενη κλίση. Παράλληλα ενώνει τους τρεις ορόφους στους οποίους παρατηρείται από κάτω προς τα πάνω η διαβάθμιση της σωματικής δραστηριότητας, που στο ισόγειο είναι μηδαμινή λόγω της καθήλωσης του σώματος εντός του αυτοκινήτου, για την στάθμευση του οποίου χρησιμοποιείται μεγάλο μέρος του χώρου.⁴⁴ Στον πρώτο όροφο επιτελείται ένα εύρος κινήσεων που απαιτούνται για τις καθημερινές οικιακές διαδικασίες, ενώ στην σωματική άσκηση και την υγεία είναι αφιερωμένη όλη η ταράτσα με τους χώρους και τις διαμορφώσεις της. Όσο αφορά τους χώρους υγιεινής που παρουσιάζουν ενδιαφέρον, εντός της οικίας βρίσκονται ένας νιπτήρας στην είσοδο προσωπικού του ισογείου, δίπλα από τη ράμπα που οδηγεί στην κυρίως κατοικία και ένας ανοιχτός χώρος υγιεινής στην είσοδο του μεγάλου υπνοδωματίου του πρώτου ορόφου και σε άμεση επαφή με αυτό.

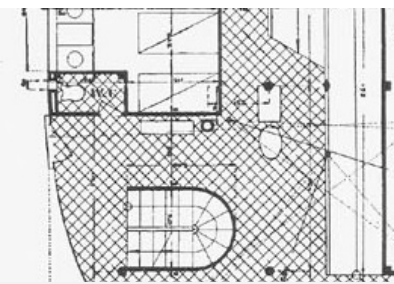
Σχέδια κατόψεων της Villa Savoye

⁴² Πετρόπουλος Παναγιώτης, Ερευνητική εργασία: «Από το Αποχετευτικό Σύστημα στο Ψυχαναλυτικό Ντιβάνι: Ερμηνείες της Υγείας στην Αρχιτεκτονική», Πανεπιστήμιο Πατρών-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πάτρα, 2018

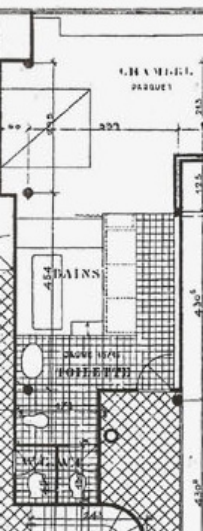
⁴³ Jennings Jan, Le Corbusier’s “Naked”: “Absolute Honesty” and (Exhibitionist) Display in Bathroom Settings, https://intypes.cornell.edu/uploads/research/64/LeCorbusier%27s%20Naked_Article.pdf

⁴⁴ Dirk Hebel και Jörg Stollmann, 2005, σελ.119-121

4.3 ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

WC και νιπτήρας του χώρου εισόδου, λεπτομέρεια της κάτοψης ισογείου της Villa Savoye

Κύρια κρεβατοκάμαρα και μεγάλο λουτρό, λεπτομέρεια της κάτοψης ορόφου της Villa Savoye

Ο λευκός νιπτήρας είναι το πρώτο πράγμα που συναντά ο επισκέπτης εισερχόμενος στην κατοικία. Σχεδιασμένος σε στυλ Bauhaus από τον Le Corbusier και κατασκευασμένος από λευκή, λεία πορσελάνη τοποθετεί σε κοινή θέα εντός ενιαίου χώρου εισόδου με παράθυρα βιομηχανικού τύπου και μοναδικούς άλλους όγκους, της ράμπας, της σκάλας και της κολώνας που χρησιμεύει ως φόντο του νιπτήρα. Ο νιπτήρας αναδεικνύεται σαν μουσειακό έκθεμα, συγκεντρώνει την ουσία του μοντέρνου και χρησιμοποιείται ως το σύμβολο της υγιεινής και της ίδιας της κατοικίας. Πρόκειται για ένα απαραίτητο εξάρτημα των χώρων υγιεινής κάθε σπιτιού του 20^{ου} αιώνα, ίσως το πιο σημαντικό για την απομάκρυνση των μικροβίων. Βέβαια εδώ συναντάται εκτός του χώρου υγιεινής, έξω από το W.C. του προσωπικού, μετατρέποντας το δωμάτιο σε αποχωρητήριο και αραιότερα χρησιμοποιούμενο χώρο σε αντίθεση με τον νιπτήρα του οποίου η τοποθέτηση προτείνει και τη συχνότερη χρήση του. Ειδικότερα φαίνεται η νύψη των χεριών να παρουσιάζεται ως υποχρεωτική διαδικασία, καθώς έμμεσα προτείνεται η τέλεση της με την είσοδο από το εξωτερικό ημιδομημένο περιβάλλον και πριν την είσοδο στον κύριο τμήμα της κατοικίας.⁴⁵

Το μεγάλο μπάνιο της κατοικίας βρίσκεται εντός της κύριας κρεβατοκάμαρας, ωστόσο μαζί με τον διάδρομο εισόδου σε αυτήν αποτελούν μια εισαγωγική ενότητα. Εντός αυτής το μπάνιο αναπτύσσεται παράλληλα με τον διάδρομο. Το λουτρό χωρίζεται από το υπνοδωμάτιο με ένα χτιστό ανάκλιντρο, τύπου Chaise Longue , πίσω από τον όγκο του οποίου βρίσκονται σε οριζόντια διάταξη υποβαθμισμένη μπανιέρα σε υπερυψωμένο επίπεδο, ο νιπτήρας και ο μπιντές. Η είσοδος στον χώρο υγιεινής γίνεται από τον χώρο εισόδου στην έναρξη του διαδρόμου, κάθετα στον άξονα κίνησης προς το υπνοδωμάτιο. Με την είσοδο στον χώρο υγιεινής το πρώτο πράγμα που συναντά κάποιος είναι και εδώ ο νιπτήρας, δεξιά από την είσοδο βρίσκονται τα σκαλοπάτια του επιπέδου που περιέχει τη μπανιέρα, ενώ προς τα αριστερά εξελίσσεται το υπόλοιπο μπάνιο και βρίσκεται η είσοδος για το ιδιωτικό αποχωρητήριο. Ο χώρος φωτίζεται έμμεσα από τα οριζόντια παράθυρα του υπνοδωματίου και εμβαπτίζεται στο φυσικό άμεσο φως από το φεγγίτη της οροφής, πάνω από τον νιπτήρα. Το λουτρό μένει ανοιχτό προς το χώρο του υπνοδωματίου, λειτουργεί σαν μια εσοχή στον τοίχο καθάροντας την χρήση, τα αντικείμενα και τα γυμνά σώματα λειτουργώντας σαν δωμάτιο-έκθεμα του κύριου χώρου.

Ο νιπτήρας στον χώρο εισόδου του ισογείου, Villa Savoye

Το λουτρό από τον χώρο της κύριας κρεβατοκάμαρας

Ο Le Corbusier με τον Pierre Jeanneret και την Charlotte Perriand σχεδίασαν την Chaise Longue LC4 (Γαλλία, 1928) από χρωμιωμένο ανοξείδωτο ατσάλι, ύφασμα, δέρμα

Τα επιμέρους στοιχεία του χώρου παρουσιάζουν σχεδιαστικό ενδιαφέρον και σαν μονάδες. Το ανάκλιντρο πέραν της τοποθέτησης του που το κάνει μέρος της βινιέτας του λουτρού, αποτελεί μια μεταγραφή της Chaise Longue LC4, που είχε σχεδιαστεί το 1928, στο αρχιτεκτονικό γραφείο του Le Corbusier, χτιστή και επενδεδυμένη με γκρι εφυσαλωμένα πλακάκια. Προσφέρετε για χαλάρωση πριν ή μετά το μπάνιο, αφού οι καμπύλες τις είναι σχεδιασμένες για να αγκαλιάζουν το ανθρώπινο σώμα σε ανάκληση και από μη πορώδες υλικό ώστε να αποστειρώνεται και να είναι ασφαλές ακόμα και για την άμεση επαφή με το γυμνό σώμα και τα ευαίσθητα σημεία του.

Ο νιπτήρας και ο μπιντές είναι οι απαραίτητες εγκαταστάσεις για επιμέρους πλύσεις που ο αρχιτέκτονας επιλέγει να τονίσει τοποθετώντας πάνω τους άμεσο φυσικό φως μετατρέποντας τα σε πρωταγωνιστικά αντικείμενα. Και τα δύο αποτελούν σημαντικά εξαρτήματα των χώρων υγιεινής των τελευταίων αιώνων ωστόσο τα συγκεκριμένα αποτελούν την τελειοποίηση των προηγούμενων, ακολουθώντας το γνωστότερο σωματικό πρότυπο της αρχιτεκτονικής και του design, το Modulor, και αξιοποιώντας τις τελευταίες τεχνολογίες της εποχής. Πρόκειται για χρηστικά αντικείμενα σχεδιασμένα σύμφωνα με τις ανάγκες ενός σύγχρονου βαθμονομημένου μοντέλου χρήστη, σύμφωνα με τις σχεδιαστικές γραμμές του Bauhaus και από μη πορώδη, λεία, γυαλιστερή πορσελάνη, όπως και ο νιπτήρας της εισόδου.

Όσο αφορά τη μπανιέρα, φαίνεται να αποτελεί μια ενότητα του χώρου από μόνη της. Αρχικά εντάσσεται σε ένα επίπεδο που βρίσκεται πάνω από τη στάθμη στην οποία αναπτύσσεται ο υπόλοιπος χώρος υγιεινής. Ενώ όλο το μπάνιο είναι επενδυμένο με λευκά πλακάκια, με τον νιπτήρα και τον μπιντέ από διαφορετικό υλικό αλλά παρόμοιες υφές και σε ίδιο λευκό χρώμα, το επίπεδο αυτό και η μπανιέρα, ως υποβάθμιση που σχηματίζει τη δεξαμενή για το νερό, επικαλύπτονται με γαλάζια υαλωμένα πλακάκια. Παράλληλα το επίπεδο αυτό βρίσκεται ανάμεσα σε δυο χώρους με έντονο φως, με αποτέλεσμα η μπανιέρα, λόγω και της υποβάθμισης της, μαζί με την σεζλονγκ, λόγω του χρώματός της, να είναι τα πιο σκοτεινά στοιχεία του δωματίου.

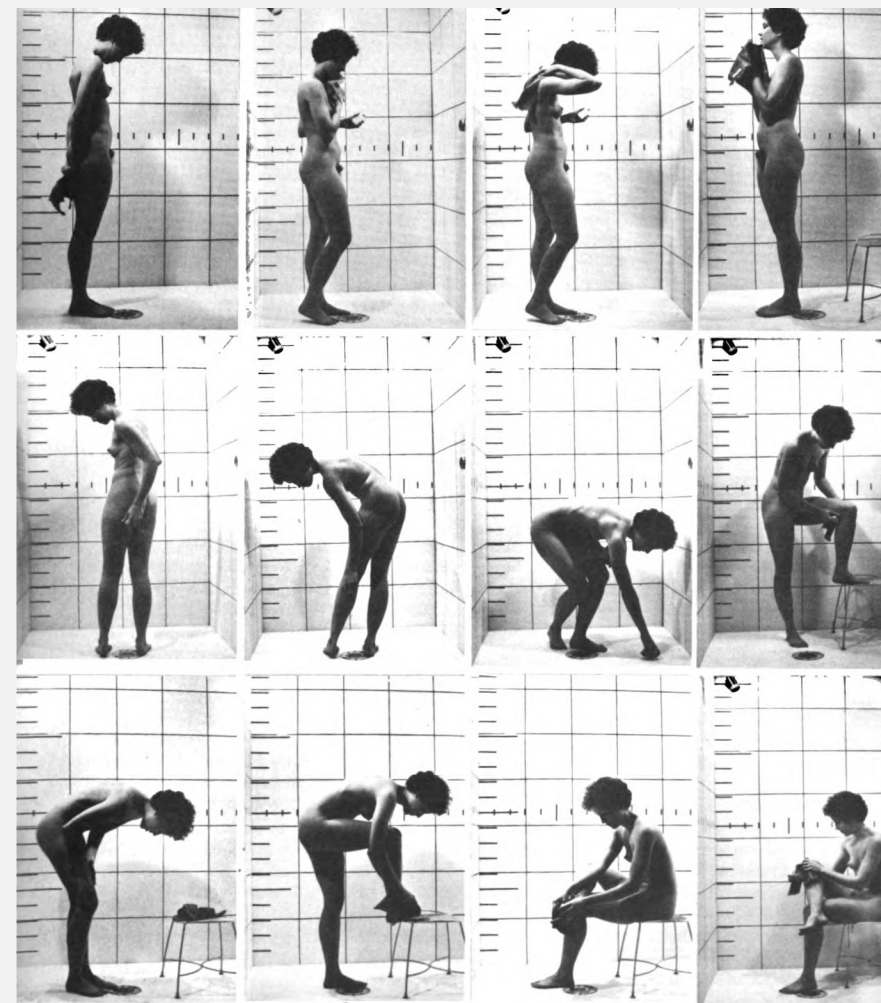
Ο νιπτήρας και ο μπιντές του μεγάλου μπάνιου, άποψη από την είσοδό του υπό το φως του ήλιου από τον φεγγίτη της οροφής

4.4 ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ

Η τοποθέτηση του νιπτήρα και στις δύο περιπτώσεις είναι πολύ σημαντική. Στο ισόγειο έμμεσα προτείνει τη νύψη των χεριών ως απαραίτητη διαδικασία πριν την είσοδο στην κύρια κατοικία, για την απομάκρυνση των μικροβίων από τα χέρια που μπορεί να φέρνει κάποιος που εισέρχεται από τον εξωτερικό χώρο. Ο πρώτος όροφος που ουσιαστικά δεν αγγίζει το έδαφος έτσι διατηρείται καθαρός και απαλλαγμένος από απειλές για την υγεία των διαμένωντων. Εντοπίζεται εδώ ένα τελετουργικό που θυμίζει την είσοδο σε τζαμί ή εκκλησία, όπου οι πιστοί νίπτουν χέρια, πολλές φορές και πόδια πριν ή με την είσοδο στον χώρο. Αντίστοιχη είναι και η διαδικασία που προτείνεται με την είσοδο στο διάδρομο του υπνοδωματίου. Εκεί ο εισερχόμενος στον σκοτεινό διάδρομο, στα αριστερά του βλέπει, από την πόρτα του μπάνιου, στο εσωτερικό του τον έντονα φωτισμένο νιπτήρα.

Στο εσωτερικό του μπάνιου ο νιπτήρας και ο μπιντές προτείνουν τη νύψη των χεριών και τις επιμέρους πλύσεις ως βήμα που προηγείται της εισόδου στον κύριο χώρο, το υπνοδωμάτιο. Ίσως όχι τόσο για την απομάκρυνση μικροβίων εδώ, αλλά δεδομένης της σωματικής άσκησης που λαμβάνει χώρα τόσο στον πρώτο όροφο, όσο και στην ταράτσα είναι θεμιτή η πλύση τουλάχιστον ορισμένων μερών του σώματος πριν την είσοδο στον χώρο χαλάρωσης, ξεκούρασης και ύπνου. Αποκορύφωμα των διαδικασιών εντός αυτού του χώρου υγιεινής αποτελεί η υποβαθμισμένη δεξαμενή νερού. Την είσοδος στον φωτεινό χώρο του λουτρού ακολουθεί η ανάβαση στο επίπεδο της μπανιέρας και το κατέβασμα μέχρι το σκοτεινότερο σημείο, τον πυθμένα της. Εκεί, εντός της αποστειρωμένης, επενδυμένης με υαλωμένα κεραμικά πλακάκια δεξαμενής λαμβάνει χώρα η κύρια ιεροτελεστία του μπάνιου για τον καθαρισμό του σώματος.

Η διαδικασία του μπάνιου τον 20^{ου} αιώνα, παρόλο που δεν έχει αλλάξει από τον προηγούμενο αιώνα, ικανοποιεί διαφορετικές ανάγκες, όπως φανερώνουν και οι ανοιχτοί χώροι υγιεινής. Πλέον τόσο η διαδικασία, όσο και ο χώρος δεν χρησιμοποιούνται για να προστατευθεί ο άνθρωπος από τα μικρόβια που απειλούν την υγεία του. Στον 20ο αιώνα ο άνθρωπος ζει, ακόμα και έξω από το σπίτι του, σε ένα περιβάλλον που έχει υποστεί σειρά διαδικασιών εξυγίανσης, όπου πρακτικά η επαφή του με βλαβερούς μικροοργανισμούς είναι αμελητέα. Οι κίνδυνοι μόλυνσεων έχουν σχεδόν εξαλειφτεί με τις εξελίξεις στην ιατρική, στις τεχνολογίες, στην πολεοδομία και στην αρχιτεκτονική, τουλάχιστον συγκριτικά με προηγούμενους αιώνες. Ωστόσο ο χώρος του μπάνιου χρησιμοποιείται ακόμα για τον καθαρισμό του σώματος, αλλά οι διαδικασίες καθαρισμού δεν συμβάλουν τόσο στην διατήρηση ή τη βελτίωση της υγείας. Ο ρόλος τους αφορά κυρίως την αισθητική και την ψυχολογία αυτού που τις εκτελεί, για αυτόν ακριβώς τον λόγο μπορούν να χαρακτηριστούν και τελετουργίες.⁴⁶

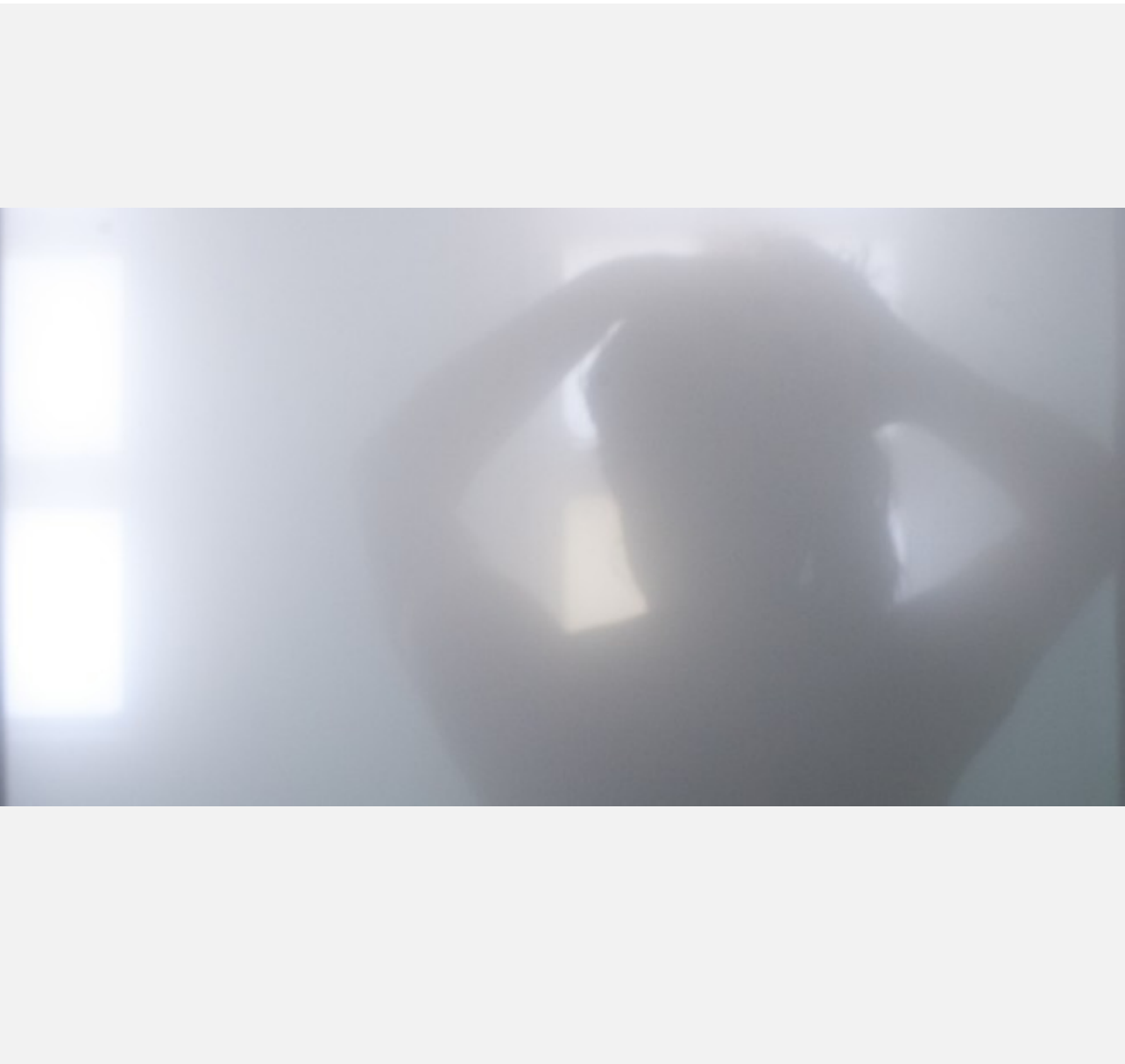

Σύγκριση των τυπικών στάσεων σώματος κατά το πλύσιμο σε καμπίνα του ντους

Le Corbusier’s first demand in his short Manuel de l’habitation — published in the chapter "Eyes That Do Not See" of Towards a New Architecture (1923) — was for a bathroom with a wall all of windows that would take the place of the drawing room, the traditional room for meeting visitors, with the toilet immediately adjacent. (Beatriz Colomina and Mark Wigley, TOILET ARCHITECTURE: AN ESSAY ABOUT THE MOST PSYCHOSEXUALLY CHARGED ROOM IN A BUILDING, https://pinupmagazine.org/articles/toilet-modern-architecture?fbclid=IwAR1WdsZPI695DNQTS-dgy-6y47geDkk9LEIGA7Sku7Wh3L5ig7_8m-Y-i34)

Συγκεκριμένα η τελετουργία του σύγχρονου μπάνιου βασίζεται σε ένα μοτίβο ενεργειών που ανάλογα με τον χρήστη εμπλουτίζεται κατά περίπτωση με επιμέρους βήματα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του πρωινού ντους, που αποτελεί ευρέως διαδεδομένη συνήθεια σε όλο το δυτικό πολιτισμό. Πρόκειται για ένα σύντομο αλλά διεξοδικό πλύσιμο όλου του σώματος υπό την ροή ζεστού νερού, κατά το οποίο με τη θερμότητα του νερού και των ατμών διαστέλλονται σε πρώτο στάδιο οι πόροι του δέρματος, σε δεύτερη φάση αυτό τρίβεται με σπόγγο με τον οποίο σαπουνίζεται για να απομακρυνθούν τελικά όλοι οι ρίποι με τη σαπουνάδα κατά το ξέβγαλμα. Ουσιαστικά το δέρμα χαλαρώνει, απολεπίζεται και στη συνέχεια αφαιρείται από αυτό κάθε χαλαρότητα. Η διαδικασία αυτή συνήθως ολοκληρώνεται με την αφαίρεση της περίσσειας υγρασίας με πετσέτα και συχνά με την επάλειψη του λεπτού και ευαίσθητου πλέον δέρματος με ενυδατικές κρέμες, λοσιόν και έλαια. Βέβαια πρόκειται για διαδικασία που προσφέρει αίσθημα ικανοποίησης σε αυτόν που την εκτελεί, ωστόσο πρακτικά μέσω αυτής, ιδιαίτερα αν εκτελείται σε καθημερινή βάση, προκαλείται ξηρότητα και ευαισθησία στο δέρμα του σώματος, η οποία θεραπεύεται με το τελευταίο βήμα προσφέροντας την ευχαρίστηση της προσοχής του εαυτού. Αποδομώντας όλες τις διαδικασίες καθαρισμού, που περιλαμβάνουν είτε ολόκληρο το σώμα είτε επιμέρους σημεία, εντοπίζουμε ότι βασίζονται στο συγκεκριμένο μοτίβο δράσης, δηλαδή αφαίρεση κάθε είδους λιπαρότητας με τους ρίπους που αυτή μπορεί να φέρει και την αντικατάσταση της με νέα τεχνητή εύοσμη λιπαρότητα.⁴⁷

Ενώ κατά την εποχή εκείνη οι άνθρωποι φαίνεται να μένουν προσκολλημένοι στην υγιεινή και σε σχετικές τελετουργίες με συντηρητική ευλάβεια, αυτή τη φορά δεν επηρεάζονται από γιατρούς και ειδικούς της υγείας , αλλά ακολουθούν τα πρότυπα που προβάλλονται από την τηλεόραση, τον κινηματογράφο και τις διαφημίσεις. Στον αντίποδα η αρχιτεκτονική των χώρων αυτών φανερώνει την απελευθέρωση του σώματος και την προσήλωση σε εσωτερικές διαδικασίες. Τα naked μπάνια παρέχουν στον χρήστη τους ένα απόλυτα ασφαλές αποστειρωμένο περιβάλλον, που εμπλουτίζεται αισθητηριακά μέσω των υδρατμών, του φωτισμού και των καθρεφτισμών στα πλακάκια και τις πορσελάνες, των ήχων και των οσμών, τα οποία νιώθει άνετα να βιώσει με όλο του το σώμα. Ο χώρος από μόνος του όντας ασφαλής όσο αφορά την καθαριότητα, προσφέροντας τόσα ερεθίσματα και διαθέτοντας παροχή νερού, ρεύματος και αποχέτευση, γίνεται για πολλούς χώρος έμπνευσης, πειραματισμού, συγκέντρωσης, τελετουργιών. Βέβαια όλα αυτά είναι ρυθμιζόμενα, συνεπώς ο χώρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως white room, λευκός καμβάς, χώρος αποστειρωμένος κυριολεκτικά και μεταφορικά, κατάλληλος για χαλάρωση και ενδοσκόπηση. Ωστόσο επειδή είναι ανοιχτός προς το υπνοδωμάτιο λειτουργεί σαν μια ζωντανή σκηνή, ένα διαδραστικό έκθεμα όπου λαμβάνουν χώρα κάθε λογής διαδικασίες και τελετουργίες αρχέγονες και αισθησιακές.⁴⁸

⁴⁷ Dirk Hebel και Jörg Stollmann, 2005, σελ.125-126

⁴⁸ Flora Samuel, *Le Corbusier in Detail*, Architectural Press Oxford, England, 2007, σελ.169-170

Λευκός κύβος : Το White Box στο μουσείο Groeninge - Βέλγιο - 21^{ος} αιώνας

5.1 ΓΕΝΙΚΑ

White box , το Λευκό κουτί, είναι ένας μη διακοσμημένος χώρος με λευκούς τοίχους, λευκή οροφή και συνεχές ουδέτερο πάτωμα, που δημιουργήθηκε το 1927 ως καθαρός περιέκτης, μια γυμνή λευκή αρχιτεκτονική. Μια έκθεση του 1930 στο MoMA την καθιέρωσε ως την επικρατέστερη αισθητική μουσείου.(<https://intypes.cornell.edu/intypesub.cfm?inTypeID=48>)

Παρά τις λεπτομερείς αναλύσεις, την αφοσίωση, την λατρεία και τους πειραματισμούς που διοχετεύτηκαν στην αρχιτεκτονική των χώρων υγιεινής μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, αυτοί σημειώνουν μικρή εξέλιξη τον τελευταίο αιώνα. Μετά το μοντέρνο οι χώροι υγιεινής αγνοούνται από την αρχιτεκτονική, δεν υπάρχει μεταμοντέρνο μπάνιο, ούτε παραμετρικό ή high-tech. Το ιδιωτικό μπάνιο διατηρεί τον τελευταίο αιώνα την βασική αρχιτεκτονική μορφή του και τη θέση του στα κτήρια, δε παύει να επιτελεί τον επίσημο τεχνικό και αισθητηριακό ρόλο του, όπως δεν παύει να είναι και ο πιο οικείος και ιδιωτικός χώρος της κατοικίας, που αποτελεί το εξατομικευμένο περιβάλλον εντός του οποίου δημιουργούνται και εκτελούνται τελετουργίες της καθημερινότητας. Ωστόσο πλέον φαίνεται να αντιμετωπίζεται από τους αρχιτέκτονες σαν χώρος που δεν εμπνέει αρχιτεκτονικούς προβληματισμούς και πειραματισμούς, παρά είναι κάτι δεδομένο που τις περισσότερες φορές επιλέγεται από έναν κατάλογο. Ακόμα και τα ‘είδη υγιεινής’ που σχεδίασε η Zaha Hadid με τις χαρακτηριστικές της αρχιτεκτονικής της καμπύλες στις οποίες ενσωμάτωσε όλα

τα απαραίτητα στοιχεία, ενώ αναμφίβολα στην κλίμακα του παρουσιάζει ενδιαφέρον δεν παύει να είναι μια αναπαραγωγή του αρχετυπικού χώρου υγιεινής.⁴⁹

Σταδιακά μεταβάλλεται ο ρόλος του οικιακού μπάνιου, πλέον σε αυτό δεν εκτελούνται μόνο διαδικασίες καθαρισμού, αλλά καθώς αποδεικνύεται κατάλληλος να φιλοξενήσει και άλλες χρήσεις ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μιας πρακτικής σχεδιασμού του Λευκού Κύβου (White Box), μετατρέπεται και σε χώρος και για άλλες διαδικασίες. Μετά την περίοδο του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, κατά την οποία η γυναίκα αποκτά κεντρικό ρόλο στην κοινωνία, το μπάνιο γίνεται χώρος καλλωπισμού, ο προσωπικός χώρος της γυναίκας όπου εκτελούνται διαδικασίες βελτίωσης της εικόνας της. Με το πέρασμα των χρόνων και καθώς η ομορφιά τείνει να αποκτάται σε άλλους χώρους όπως γυμναστήρια, κέντρα αισθητικής, σπα και χειρουργεία το μπάνιο μετατρέπεται σε έναν ιδιωτικό εκθεσιακό χώρο του σώματος. Αυτή η λειτουργική μετάλλαξη των χώρων υγιεινής εξηγεί γιατί η ατμόσφαιρα τους με ορισμένα επιμέρους χαρακτηριστικά συναντώνται όλο και περισσότερο σε περιβάλλοντα παρουσίασης, όπως μουσεία και εμπορικά καταστήματα.⁵⁰

⁴⁹Beatriz Colomina and Mark Wigley, TOILET ARCHITECTURE: AN ESSAY ABOUT THE MOST PSYCHOSEXUALLY CHARGED ROOM IN A BUILDING

⁵⁰Dirk Hebel και Jörg Stollmann, 2005, σελ.125

Χώρος υγιεινής, Zaha Hadid Architects, Hotel Puerta America, Madrid (2003-2005)

5.2 ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ

Neutral 'White Box Theater' for Jil Sander, Gabellini Associates, Munich (1997)

Προσόψεις επενδυμένες με πλακάκια, Κολονία, δεκαετία 1960

Στοιχεία από τον εσωτερικό των χώρων υγιεινής συναντώνται σε διάφορα κτήρια και χώρους, εσωτερικούς και εξωτερικούς, ιδιωτικούς και δημόσιους. Η υγιεινή αν και κεκτημένη πλέον σε όλη την έκταση του δομημένου περιβάλλοντος, έχει συνδεθεί με ιδεολογική, πνευματική και αισθητική εξυγίανση. Παράλληλα τα επιμέρους στοιχεία των χώρων της, τον τελευταίο αιώνα, βρίσκουν εναλλακτικές χρήσεις και καλύπτουν ανάγκες που προκύπτουν εκτός της ερμητικά κλειστής τουαλέτας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι επενδύσεις των υπόγειων σταθμών τραίνων από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και η εξωτερική επικάλυψη κτηρίων που έφεραν επιφανειακές ζημιές από τους βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, κοινή τακτική στις ευρωπαϊκές πόλεις, ιδιαίτερα στην Κολονία της Γερμανίας. Ακόμα οι πόλεις αυτές δεν μπορούν παρά να συνδεθούν με την Ακτινοβόλο Πόλη (Radiant City) που σχεδίασε ο Le Corbusier στην αρχή του 20^{ου} αιώνα προβάλλοντας την συνέχεια της υγιεινής στον αστικό χώρο με τη δημιουργία των πρώτων φωτεινών και καθαρών πόλεων.⁵¹

Η πιο σύγχρονη απόδοση της ουδέτερης ατμόσφαιρας των χώρων υγιεινής συναντάται στο ανακαινισμένο μουσείο φλαμανδικής τέχνης Groeninge, στην Brugge του Βελγίου. Εκεί οι 51N4E Space Producers, τη διετία 2002 με 2003 επανασχεδίασαν τους εσωτερικούς χώρους εφαρμόζοντας την τεχνική του Λευκού Κύβου, που θεσμοποίησε από τη δεκαετία του 1930 ο Alfred Barr στο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης της Νέα Υόρκης (MoMA), διατηρώντας τα στοιχεία του πρώτου White Box, που εντοπίζεται εννοιολογικά στο μοντέρνο οικιακό μπάνιο.⁵² Οι 51N4E υλοποίησαν την ιδέα της αισθητικής, ιδεολογικής και πνευματικής εξυγίανσης απόλυτα, καθώς σε ένα μουσείο με εκθέματα τέτοιας αξίας είναι αναγκαίο να δοθεί έμφαση μόνο σε αυτά. Το μουσείο είναι αποτέλεσμα διεξοδικής αρχιτεκτονικής έρευνας που οδήγησε στην εφαρμογή μιας νέας προσέγγισης του μουσειακού χώρου ως συνέχεια του δημόσιου στο εσωτερικό του κτηρίου, ενώ εσωτερικά φέρει στοιχεία των χώρων υγιεινής ώστε να βοηθήσει στην οικειοποίηση του χώρου και να προτείνει μια καινοτόμα τεχνική ανάδειξης της τέχνης. Την προσέγγιση αυτή επιλέγουν αργότερα και σε άλλους δημόσιους χώρους. Όσο αφορά το μουσείο μετατράπηκε σε έναν κυριολεκτικά και μεταφορικά αποστειρωμένο χώρο για να φιλοξενήσει και να αναδείξει τα πολυτιμότερα έργα τέχνης του Βελγίου.⁵³

Picasso: Forty Years of His Art, Curator: Alfred H. Barr, Jr. American, 1902–1981, MoMA, 1939

62 ⁵¹ Dirk Hebel και Jörg Stollmann, 2005, σελ.125-127

⁵² <https://intypes.cornell.edu/intypesub.cfm?inTypeID=48>

⁵³ 51N4E, *Double or Nothing: 51N4E*, AA Publications, Brussels, 2011

5.3 ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Εκθεσιακός χώρος, Groeningemuseum

Το νέο Groeninge μουσείο δεν αντιμετωπίζεται τόσο ως κτήριο, αλλά περισσότερο ως συλλογή αντικειμένων σε έναν ενιαίο χώρο. Για την οργάνωση αυτού επιλέχθηκε μια μεταφορά της διάταξης της πόλης στον εσωτερικό χώρο, ως συνέχεια των αστικών διαδρομών. Παράλληλα πρόκειται για χώρο που παρά το δημόσιο χαρακτήρα του, λόγω της χρήσης του, οι αρχιτέκτονες επέλεξαν να του δώσουν χαρακτηριστικά ενός απόλυτα ιδιωτικού χώρου, του οικιακού μπάνιου, με σκοπό την ενίσχυση του αισθήματος οικειότητας ώστε ο επισκέπτης να προσεγγίσει τα έργα τέχνης χωρίς τα φίλτρα που εφαρμόζει στον δημόσιο χώρο. Ο διττός χαρακτήρας του μουσείου αυτού υπογραμμίζεται με την οργάνωση του σε δυο κύριες διαδρομές, που ενώνουν τα έργα σαν δρόμους που ενώνουν αστικές οντότητες. Την διαδρομή της έκθεσης ‘exhibition route’ και την δημόσια διαδρομή ‘public route’, ο συνδυασμός των οποίων αποτελεί ουσιαστικά το νέο μουσείο.⁵⁴

Το νέο Groeningemuseum δεν είναι ένα συμβατικό μουσείο και αντίστοιχα και οι χώροι του δεν θυμίζουν κάτι τέτοιο, παρ’ όλο που η βασική τακτική ανάδειξης είναι η πιο διαδεδομένη, ο Λευκός Κύβος, με λευκούς ενιαίους τοίχους, ταβάνια και πατώματα. Σε αυτό γίνεται ξεκάθαρη η αναφορά στους χώρους υγιεινής κυρίως μέσω των ίδιων των υλικών, αλλά και μέσω της αισθητικής και των επιμέρους στοιχείων σε όλη την έκταση του μουσείου. Οι λευκές νάιλον κουρτίνες είναι κυρίαρχο στοιχείο στην είσοδο του εκθεσιακού χώρου, ενώ ορίζουν τις διαδρομές και τους χώρους σε μεγάλο μέρος του μουσείου. Τα μικρά λευκά εφυσωμένα πλακίδια κυριαρχούν σαν

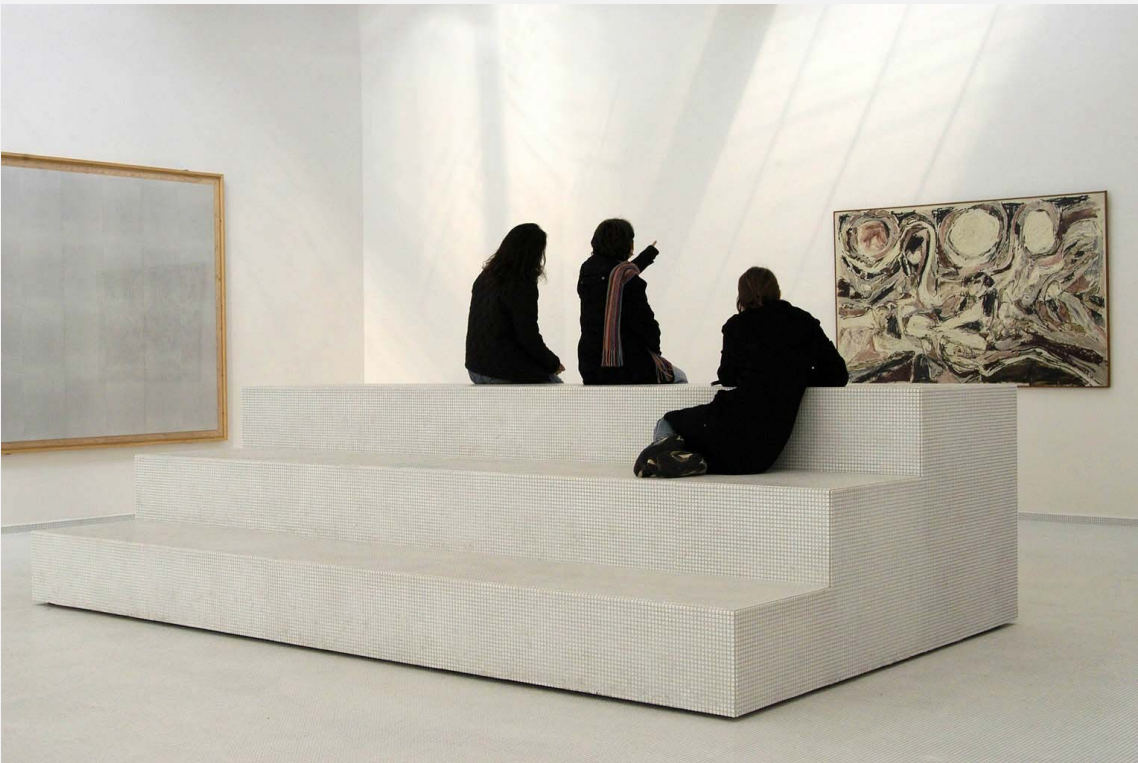
στους εσωτερικούς χώρους, καθώς επενδύουν όλα τα δάπεδα, αλλά και τα ενιαία καθίσματα που αναπτύσσονται σε αναβαθμούς και συναντώνται σε όλη την έκταση του μουσείου. Παράλληλα οι αρχιτέκτονες έχουν επιμεληθεί και τον φωτισμό τόσο για την ανάδειξη των έργων όσο και για την οπτική προσομοίωση των υφών ενός υγρού από υδρατμούς μπάνιου, μέσω των αντανάκλασεων που γίνονται στα δάπεδα και στους τοίχους.⁵⁵

Όμως ένα λευκό σχεδόν υγρό δωμάτιο πέρα του ότι υπηρετεί το White Box, μπορεί να διαβαστεί ως φιλόξενο χώρος, με υγρές κρύες επιφάνειες, όπως τα πλακάκια του μπάνιου που η θερμοκρασία τους σε συνδυασμό με την υγρασία και τους υδρατμούς του χώρου τα καθιστά απωθητικά μετά από το ζεστό ατμόλουτρο. Η λύση σε αυτό το ζήτημα που προκύπτει και στην ιδιωτική καθημερινότητα είναι τα παχιά χαλάκια μπάνιου, που σαν μια ζεστή πετσέτα προστατεύουν από την ανεπιθύμητη υγρασία. Λύση που εφαρμόζεται και στο εν λόγω μουσείο με την τοποθέτηση κόκκινων χαλιών με ψηλό και πυκνό πέλος που ο χρήστης έχει συνδυάσει με την άνεση των οικιακών χώρων υγιεινής.⁵⁶

⁵⁴ <https://www.51n4e.com/projects/groeningemuseum>

⁵⁵ Dirk Hebel και Jörg Stollmann, 2005, σελ. 145

⁵⁶ Ο.π.

Αίθουσα αφηρημένης τέχνης («abstract room»), Groeningmuseum

Εκθεσιακός χώρος, Groeningemuseum

Αίθουσα αρχείου («public archive room»), Groeningemuseum

Ακόμα ο κάναβος τοποθέτησης των πλακιδίων επαναλαμβάνεται σε πάνελ από συρματοπλέγμα που οργανώνουν τον κεντρικό χώρο, το αρχείο, σε διαδρόμους ενώ πάνω τους αναρτώνται οι πίνακες σε μια σύνθεση με υψηλή πυκνότητα έργων αντίστοιχη της παραγωγής τους κατά το διάστημα 400 χρόνων που καλύπτει η έκθεση στο Groeningemuseum. Μάλιστα η διάταξη όλης της έκθεσης εστιάζει στην σημασία των αντικειμένων που εκθέτονται και στις ιδιαίτερες ιστορίες που αυτά αφηγούνται. Έτσι δημιουργείται μια αλληλουχία θεματικών ενοτήτων και υποπεριοχών γεμάτων με αντιθέσεις, περάσματα και εσοχές, σημαντικότερα εκ των οποίων είναι η αίθουσα βύθισης (immersion room), η αίθουσα αφηρημένης τέχνης (abstract room), οι αίθουσες αρχείου (public archive rooms), η φωτεινή γκαλερί των αρχιεπισκόπων, το πέραςμα στην σκοτεινή αίθουσα του κλήρου, η μεταφορά των αντιμαχόμενων εκδηλώσεων καλλιτεχνών και κληρικών ως φως και σκοτάδι. Το μουσείο όλο αποτελεί μια χωρική αφήγηση της φλαμανδικής ιστορίας και ιδιαίτερα τη σύνδεση της οργανωμένη θρησκείας με την οργανική πνευματικότητα.

Αίθουσα αρχείου («public archive room»), Groeningemuseum

5.4 ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ

Στο σύγχρονο μουσείο συχνά εφαρμόζεται ένα ανθρωποκεντρικό μοντέλο επικοινωνίας. Το μουσείο πλέον δεν είναι μόνο μια συλλογή εκθεμάτων γραμμικά παρατεταγμένων για έναν παθητικό δέκτη, αλλά μια διαδραστική διαδικασία που αφορά την δημιουργία νοήματος για τον κάθε επισκέπτη που αποτελεί ενεργό συνομιλητή, ανεξάρτητα από το μορφωτικό, πνευματικό και συναισθηματικό του υπόβαθρο. Επιδιώκεται δηλαδή μια επικοινωνία αμφίδρομου χαρακτήρα, μία 'αντίδραση προς το αντικείμενο, που προκαλείται από τον γόνιμο διάλογο ταυτόχρονα ανάμεσα στο όλο και στο μέρος, στο παρελθόν και το παρόν.⁵⁷

Αυτό το μοντέλο εφαρμόζεται και στην περίπτωση του νέου Groeningemuseum συνδυαστικά με την πρόταση ενός νέου προτύπου συμπεριφοράς των μουσειακών επισκεπτών. Η τοποθέτηση των εκθεμάτων και η χωρική οργάνωση τους, καθώς και η οργανικότητα των διαδρομών σε συνδυασμό με την ελευθερία της παρέκκλισης από τους βασικούς άξονες, δίνουν την δυνατότητα στον επισκέπτη να εξερευνήσει την ιστορία που αφηγείται το μουσείο με τον τρόπο και την ταχύτητα που επιλέγει ο ίδιος. Ουσιαστικά κατά αυτή την έννοια ο χρήστης μπορεί να οικειοποιηθεί την μουσειακή εμπειρία, όπως οικειοποιείται τους προσωπικούς του χώρους στην καθημερινή του ζωή. Για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού ακόμα επιδιώκεται το υποκείμενο να αισθανθεί μέσω οικείων ερεθισμάτων την άνεση που έχει συνδέσει με τον προσωπικό του χώρο υγιεινής, ώστε να επεξεργαστεί μόνο τα εκθέματα ως νέο ερέθισμα και χωρίς να απασχολείται με κανόνες συμπεριφοράς και κοινωνικές παραδοχές που απαιτεί η συνύπαρξη με άγνωστους ανθρώπους.

Η διαδικασία στο σύνολο της μπορεί να χαρακτηριστεί τελετουργία, αλλά όχι με την έννοια της εκτέλεσης μιας δομημένης αλληλουχίας βημάτων για την επίτευξη ενός κάποιου στόχου. Παρόμοια με τις τελετουργίες στους προσωπικούς χώρους υγιεινής κατά τον τελευταίο αιώνα, ορίζονται από τις ανάγκες και τις προτιμήσεις του ατόμου και η μουσειακή περιήγηση και επικοινωνία. Κοινό τόπο σε αυτές τις διαδικασίες αποτελεί η 'βύθιση' του ατόμου σε μια χωρική και αισθητηριακή εμπειρία που μπορεί φαινομενικά στο μπάνιο να γίνεται για λόγους υγείας και στο μουσείο για πνευματική ικανοποίηση, ωστόσο ουσιαστικά κατά βάθος έχει ψυχαγωγικό χαρακτήρα.

Εκθεσιακός χώρος, Groeningemuseum

Με την είσοδο του, παραμερίζοντας την ημιδιάφανη νάilon κουρτίνα ο επισκέπτης εισέρχεται σε έναν υγρό υπερμεγέθη ιδιωτικό χώρο υγιεινής, σαν να ολοκλήρωσε μόλις ένα ζεστό μπάνιο και να βγήκε γυμνός από την μπανιέρα του. Μετά την σωματική και την πνευματική του κάθαρση, γυμνός από τα περιττά είναι έτοιμος να γίνει κοινωνός της τέχνης και της ιστορίας. Η αλληλουχία των βημάτων που έπεται επαφίεται στις ενστικτώδεις ανάγκες του υποκειμένου και στις ακούσιες αντιδράσεις του, το λευκό φόντο αντανακλά τα έντονα φώτα, για να προστατέψει τα μάτια του εστιάζει στα σκοτεινότερα έργα, επιλέγει την απόσταση από την οποία εξετάζει καλύτερα τα αντικείμενα και τον χρόνο που χρειάζεται για να αφομοιώσει τις πληροφορίες, ακολουθεί την διαδρομή που του κεντρίζει το ενδιαφέρον ανακαλύπτοντας από μικρές διόδους χώρους εκτός των κεντρικών διαδρομών, χώρους άλλοτε σκοτεινούς και μυστικούς με εκθέματα που φανερώνουν αποσιωπημένα γεγονότα, άλλοτε χώρους απρόσμενα φωτεινούς, γεμάτους πληροφορίες ή σχεδόν άδειου. Πρόκειται για μυσταγωγική σχεδόν εμπειρία περιήγησης και μύησης στην ιστορία που αφηγείται η τέχνη μέσω των εκθεμάτων του μουσείου.⁵⁸

⁵⁸51N4E, Double or Nothing: 51N4E, AA Publications, Brussels, 2011

ΕΡΜΗΝΕΙΑ				

Η ΑΠΑΡΧΗ ΤΩΝ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΩΝ ΥΓΙΕΙΝΗΣ- ΣΥΝΔΕΣΗ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Κατά την μελέτη των χώρων υγιεινής και των διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα σε αυτές, από την αρχαιότητα ακόμα, γίνεται αντιληπτή η σύνδεση τους με τη θρησκεία. Οι αίθουσες καθαρμών, στα μινωικά ανάκτορα, αποτελούν την πρώτη και αμεσότερη σύνδεση υγιεινής και θρησκείας, αφού στις δεξαμενές τους γίνονταν τελετές κατά τις οποίες οι Μινωίτες πλένονταν συμβολικά για να εξαγνιστούν με το υγρό στοιχείο ή με έλαια πριν τις θρησκευτικές τελετές. Παρόμοια στον ηπειρωτικό χώρο κοντά σε ναούς συναντώνται συχνά λουτρά και φυσικές ή ιαματικές πηγές, ωστόσο αποκορύφωμα αυτής της σχέσης υγιεινής και θρησκείας αποτελούν τα ρωμαϊκά λουτρά.

Πέραν των ομοιοτήτων, που παρουσιάζουν οι θέρμες του Καρακάλλα με τους ναούς, που αφορούν την αρχιτεκτονική, διακρίνονται και κοινά στοιχεία στο διάκοσμο και τα αισθητηριακά ερεθίσματα που προκαλούνται από αυτόν. Η κλίμακα του κτηρίου και των χώρων, το ύψος και η κυριαρχία του κατά μήκος άξονα στις αίθουσες των πλαϊνών κλιτών, λόγω τις αναλογίας των διαστάσεων, και στο μεσαίο κλίτος λόγω της οπτικής σύνδεσης των χώρων, είναι στοιχεία συνυφασμένα με την βασιλική που προκαλούν δέος στους λουόμενους και τους πιστούς. Το ίδιο επιτυγχάνει και ο πλούσιος διάκοσμος, που στις θέρμες χρησιμοποιείται για να αναδείξει τα πλούτη της αυτοκρατορίας και του αυτοκράτορα, ενώ στους ναούς ως αντιπροσωπευτικό στοιχείο της τιμώμενης θεότητας ή υπόσχεση για τους πιστούς. Οι υδρατμοί, που ενισχύουν τις μυρωδιές των ελαίων, παρόμοια με τα θυμιατά και τα λιβάνια, καθαρίζουν την ατμόσφαιρα από το “κακό” ενώ παράλληλα δημιουργούν μια αίσθηση μυστηρίου φιλτράροντας τις ακτίνες φωτός που εισέρχονται στο κτήριο από μικρά ανοίγματα κυρίως στη βάση της οροφής και διαστρεβλώνοντας την όψη του χώρου. Οι γυαλιστερές μαρμάρινες επιφάνειες πέρα από την πολυτέλεια εξασφαλίζουν και την καθαρότητα του χώρου, αφενός από άποψη υγιεινής αφετέρου σαφήνειας των γραμμών και των όγκων, ενώ αντανακλούν και τις λιγοστές ακτίνες του ήλιου ή το φως από τις φωτιές. Οι λιγοστές αλλά έντονες ακτίνες φωτός και οι αντανακλάσεις τους σε όλους τους υπόλοιπους χώρους κάνουν τις σκιές των γλυπτών να φαντάζουν εντονότερες δημιουργώντας ένα ζωντανό κιαροσκούρο (chiaroscuro), αλλά και όλες οι μορφές στους χώρους αυτούς μπορούμε να συμπεράνουμε ότι θα διαγράφονταν μόνο από τη σκιά και το φως με το περίγραμμα τους να εξαϋλώνεται στην καταχνιά σαν φιγούρες εξωκόσμιες. Δημιουργείται κατά αυτόν τον τρόπο ένα παιχνίδι με το φως και τις ματιέρες που αντιλαμβάνεται ο επισκέπτης το οποίο ενισχύει το μυστήριο, το καθιστά τρομερό και θελκτικό, που ταυτόχρονα προκαλεί δέος και γοητεία.¹ Ακόμα και οι ψαλμωδίες και οι συζητήσεις με την αντήχηση στους εσωτερικούς χώρους θα δημιουργούσαν ήχους επιβλητικούς και υπερκόσμιους σχεδόν κραδασμούς.

¹ Τερζάκης Φ., *Μελέτες για το Ιερό*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997

ΤΑ ΟΦΕΛΗ ΤΩΝ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι και οι δραστηριότητες που τελούνταν σε ναούς και λουτρά είχαν πολλά κοινά. Τόσο τα λουτρά, όσο και οι ναοί αποτελούσαν σημεία συνάντησης της ρωμαϊκής κοινωνίας με κοινό σκοπό την ενίσχυση της *res publica*, που ουσιαστικά «αντιπροσωπεύει δεσμούς σύμπραξης και αμοιβαίας δέσμευσης υφιστάμενους ανάμεσα σε ανθρώπους οι οποίοι δεν συνδέονται με δεσμούς οικογενειακούς ή στενά προσωπικούς»². Αυτό επιτυγχάνεται με τις άμεσες διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονταν σε αυτούς τους χώρους, αλλά αποτελεί δε και αυτοσκοπό της δημιουργίας τους, αφού σύμφωνα με τον William Robertson Smith η «θρησκεία δημιουργήθηκε από μία σειρά πράξεων ... για την διατήρηση και την ευημερία της κοινωνίας»³ ενώ οι τελετουργίες, όχι μόνο αυτές που τελούνται στα πλαίσια της θρησκείας, συνδέονται με το πολιτικό και κοινωνικό γίνεσθαι και ενισχύουν τις κοινωνικές δομές είτε με το να τις αναπαριστούν, είτε εδραιώνοντας έμμεσα σχέσεις εξουσίας⁴ ενώ οι άνθρωποι βρίσκονται σε κατάσταση χαλάρωσης και ψυχικής ανάτασης και συνεπώς πιο ευάλωτοι σε ερεθίσματα και συνεπώς πιο δεκτικοί και προσιτοί. Στους ναούς και στα λουτρά οι πράξεις που τελούνται ακολουθούν συγκεκριμένη αλληλουχία που καθορίζεται ανώνυμα από μια ανώτερη αρχή και διαχρονικά φαίνεται να λειτουργεί για τους κοινωνούς, οι οποίοι ενώ έχουν ελεύθερη βούληση επιλέγουν να ακολουθήσουν αυτούς τους άτυπους κανόνες. Και τα δύο είδη χώρων αποτελούν ενεργούς κοινωνικούς κόμβους όπου λαμβάνουν χώρα αλληλουχίες κινήσεων που πέρα από κοινωνικό έχουν και προσωπικό όφελος, τόσο πνευματικό όσο και σωματικό.

Ο τελεστής εξαγνίζει την ψυχή του ή καθαρίζει το σώμα του από ότι ρυπαρό ακολουθώντας αυτόματα μια δομημένη διαδικασία που επιτρέπει την πνευματική ξεκούραση μέσω μιας πλαστής αίσθησης ελέγχου που του παρέχει, ενώ συμβάλει και στην ενίσχυση της κοινωνίας, δυναμώνοντας τους δεσμούς με τους συνανθρώπους, μέσω της κοινής πίστης και των κοινών εμπειριών στους ναούς, και με διαπροσωπικές σχέσεις, ψυχαγωγία και βελτίωση των συνθηκών υγιεινής, με αντίκτυπο στις συνθήκες διαβίωσης του συνόλου, στις θέρμες. Τα αισθητηριακά τεχνάσματα και στους δύο χώρους, το δέος που προκαλούν, οι καθορισμένες αλληλουχίες ενεργειών που τελούνται στους χώρους και το αίσθημα της προσφοράς στο υποκείμενο και στο σύνολο είναι τα στοιχεία που καταλαμβάνουν όλη την προσοχή των επισκεπτών και διευκολύνουν την οικειοποίηση αυτών των δημόσιων χώρων στο βαθμό του να συνυπάρχουν οι επισκέπτες με γυμνό το σώμα και το πνεύμα, πιο προσεγγίσιμοι από ποτέ. Στα λουτρά του Καρακάλλα και στις τελετουργίες που λαμβάνουν χώρα σε αυτά φαίνεται να φτάνει στο αποκορύφωμα της μια ιστορία που έχει ξεκινήσει πολύ νωρίτερα. Αυτή που συνδέει τη θρησκεία με τις πρακτικές υγιεινής, όπως φανερώνουν οι αντίστοιχοι χώροι τους. Προπάντων αυτή που δείχνει ότι το σημαντικότερο για τους ευρασιατικούς λαούς ήταν η κοινωνία και η ευημερία της. Αυτόν τον στόχο εξυπηρετούσαν οι θρησκείες και τα λουτρά, που μέσω των εγκαταστάσεων τους και με τις αντίστοιχες τελετουργίες τους εξασφάλιζαν την συμμετοχή των πολιτών. Κεντρίζοντας το ενδιαφέρον με πολυαισθητηριακές εμπειρίες, ψυχαγωγώντας ουσιαστικά και παράλληλα ανακουφίζοντας επιτεύχθηκε η συμπύκνωση των κοινοτήτων, η δημιουργία κοινής ταυτότητας και κοινών εμπειριών σε πολιτιστικό πλαίσιο.

ΤΕΛΕΤΕΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΓΙΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ

Η σχέση των χώρων υγιεινής και της θρησκείας εντοπίζεται και στις τελετουργίες υγιεινής που ακολουθούσαν οι ευγενείς κατά τον Μεσαίωνα. Κατά βάση λόγω της σύνδεσης της καθαριότητας με την καθαρότητα της ψυχής και του πνεύματος, που καθιστούσε κάθε τι βρώμικο εκτός της εύνοιας του Θείου. Κυριότερες τελετουργίες υγιεινής της εποχής ήταν η νήψη των χεριών πριν από τα γεύματα και η ανάβαση στα ψηλότερα σημεία των κάστρων, όπου βρίσκονταν τα αποχωρητήρια. Βέβαια σε αυτήν την περίπτωση η σύνδεση δεν είναι τόσο άμεση όσο στα ρωμαϊκά λουτρά, είναι περισσότερο πνευματική και εσωτερική, αφού η αρχιτεκτονική ικανοποιεί πέρα από φυσικές σωματικές ανάγκες και πνευματικές που δημιουργήθηκαν λόγω της θρησκείας. Μια σύνδεση που επιβάλει την τελετουργική ανύψωση, μέσω μιας ανοδικής πορείας προς το θείο για την μείωση του αισθήματος ταπεινότητας που προκαλούσε η αποστροφή για τις σωματικές λειτουργίες και ανάγκες. Ωστόσο, ενώ η απόσταση των αποχωρητηρίων από το έδαφος αποδίδεται στην μετάνοια που επέβαλλαν στον εαυτό τους οι προνομιούχοι του Μεσαίωνα, είναι πιθανό να οφείλεται και σε έναν πιο πρακτικό λόγο.

Ακολουθώντας τη λογική, πιθανότατα θα ήταν επιθυμητή η αποστασιοποίηση από το σημείο που συγκεντρώνονταν όλες οι ακαθαρσίες, για την αποφυγή των δυσάρεστων οσμών και της πανίδας που θα συγκέντρωναν αυτά. Επίσης ένας μεγάλος αγωγός λυμάτων θα ήταν ακόμα ένα αμυντικό εμπόδιο που πέρα από την ενίσχυση της τάφρου ήταν και το ίδιο απροσπέραστο. Συνεπώς η τελετουργία ανάβασης για τους χώρους υγιεινής ενώ φαίνεται να ήταν αποκύημα κοινωνικών αναγκών, σίγουρα στην σύλληψη, την υλοποίηση και τελικά την ευρεία χρήση της ανάβασης προς το αποχωρητήριο εξώθησαν και πιο πρακτικά ζητήματα που έπρεπε να διαχειριστούν οι κάτοικοι των κάστρων. Ακόμα και το πλούσιμο των χεριών πριν το γεύμα ήταν αναγκαίο καθώς κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα δεν ήταν ευρέως διαδεδομένη η χρήση μαχαιροπίρουνων και ακόμα και οι ευγενείς έτρωγαν συνήθως με τα χέρια.

² Sennet Richard, 1999, σελ. 16

³ Robertson Smith William, *Lectures on the Religion of the Semites: The Fundamental Institutions*, KTAV Publishing House, New York, 1969, σελ. 28-29

⁴ Kelly, J.D. – Kaplan M., «History, Structure and Ritual», *Annual Review of Anthropology*, vol.19, 1990, σελ. 119-150

ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΥΓΕΙΝΗΣ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ

Οστόσο η σεμνοτυφία και ο ασηκητισμός που επέβαλε η θρησκεία, πατάσσοντας την επαφή με το σώμα και τις απολαύσεις του, παράλληλα με την πολιτιστική πενία και την περιορισμένη πρόσβαση των πληθυσμών σε απαραίτητα αγαθά, είχε ολέθριες επιπτώσεις για τους Ευρωπαίους. Καθώς η πανώλη έπληττε πόλεις και επαρχίες, οι εμπειροτέχνες των ηθών και οι θρησκευτικοί άρχοντες έσπευσαν να δώσουν λύσεις δημιουργώντας την εικόνα του διάτρητου ανθρώπινου σώματος, το οποίο το νερό και γενικά η καθαριότητα το καθιστούσαν ευάλωτο σε μολυσματικές ασθένειες. Έτσι μέχρι τον 15° αιώνα παρατηρείται σταδιακή παύση των διαδικασιών υγιεινής που αφορούν την καθαριότητα, που συνεπάγεται και την έκλειψη των αντίστοιχων χώρων. Κατά την περίοδο αυτή ασφαλής για συναναστροφές θεωρείται ο άνθρωπος που είναι εμφανώς άπλυτος, αφού αυτός έχει και τις λιγότερες πιθανότητες να ασθενήσει. Καθώς όμως οι άνθρωποι έρχονταν αντιμέτωποι με τις συνέπειες της κατάστασης, κυρίως την δυσαρέσκεια των αισθήσεων, χωρίς να εξασφαλίζεται η υποχώρηση των λοιμωδών ασθενειών, και ενώ παράλληλα έρχονται σε επαφή με πολιτισμούς της ανατολής και αναπτύσσονται οι επιστήμες της υγείας, σταδιακά η καθαριότητα κερδίζει ξανά έδαφος.

Βαθμιαία εισάγεται η χρήση του νερού στις καθημερινές διαδικασίες υγιεινής. Αρχικά με την τροποποίηση των επίπλων που ήδη βρίσκονταν στους οικίες της εποχής, στη συνέχεια με την εδραίωση των νέων τελετουργιών σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους με αντίστοιχες εγκαταστάσεις, έπιπλα, εργαλεία και χημικά σκευάσματα. Κατά τον 18ο αιώνα οι διαδικασίες υγιεινής αποκτούν σημασία για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ενώ πλέον μέρος τους εξέρχεται από τις ιδιωτικές ζώνες της κατοικίας και γίνεται κοινωνική υπόθεση. Αυτή η τάση φανερώνει ότι οι ευγενείς επιδίωκαν να κοινωνικοποιούνται κατά την φαινομενικά ευάλωτη στιγμή τους, καθώς ήταν τότε περισσότερο ελεύθεροι να εκφραστούν, ενώ παράλληλα τους δινόταν η ευκαιρία να επιδείξουν την σχολαστικότητα με την οποία φρόντιζαν την εμφάνιση τους, δείγμα ευγενικής καταγωγής. Η τουαλέτα ενώ υπάκουε σε ένα σύνολο κανόνων υγιεινής αυτή τη χρονική περίοδο ήταν ένας χώρος τόσο αυτοσυντήρησης όσο και διασκέδασης σε ένα κοινωνικό πλαίσιο με σταθερή την αξία του ‘φαίνεσθαι’ και μείζον χαρακτηριστικό την «εξεικόνιση του ανθρώπου-ως-ηθοποιού».⁵

ΧΩΡΟΙ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΓΙΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ

Η εισαγωγή του νερού στην καθαριότητα επέταξε την διαχείριση αυτού του στοιχείου με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι χώροι υγιεινής πλέον είχαν γίνει απαραίτητοι σύμφωνα με τις επιταγές της ιατρικής για την διατήρηση της καλής υγείας και βρίσκονταν σε κάθε κατοικία. Οι αρχιτέκτονες στην προσπάθεια τους να συμβάλουν σε αυτό αισθητικοποίησαν την ‘υγιεινή’ που ταυτίστηκε με την καθαριότητα του σώματος, του χώρου και του πνεύματος. Οι χώροι υγιεινής, με τις σύγχρονες εγκαταστάσεις, τα εξαρτήματα και τα υλικά τους συμπύκνωσαν όλες τις αρχές του μοντέρνου και έγιναν το σύμβολο της εξυγίανσης, για αυτόν τον λόγο δόθηκε βάρος στον χώρο τους και τις τελετουργίες τους με τον αρχιτεκτονικό και συμβολικό εμπλουτισμό τους. Προσφέρθηκαν από τους αρχιτέκτονες ως λευκός μεν, θελκτικός δε καμβάς για να στηρίξουν πληθώρα χρήσεων για τον εορτασμό του σώματος και την απελευθέρωση του εαυτού. Κατά μια έννοια κατάφεραν να αναβιώσουν τα πολυαισθητηριακά ερεθίσματα των ρωμαϊκών θερμών, που μέχρι τότε είχαν διατηρηθεί από τους πολιτισμούς της ανατολής.

Η μεταφορά των καθημερινών τελετουργιών από τον δημόσιο στον ιδιωτικό χώρο δείχνει και την διαφορά του ρωμαϊκού παρελθόντος με το μοντέρνο παρόν που αφορά την ισορροπία ανάμεσα σε δημόσια και ιδιωτική ζωή. Οι δημόσιες τελετές, οι τελετουργικές επαφές, οι κοινές εμπειρίες ήταν αυτό που ενίσχυε τους δεσμούς της res publica. Τον 19° αιώνα στις αχανείς πυκνοκατοικημένες πόλεις η δημόσια ζωή παρακμάζει, μαζί με τους δημόσιους χώρους και ο σύγχρονος άνθρωπος στρέφεται στον ιδιωτικό του χώρο για τις συγκινησιακές του δραστηριότητες. Αυτοσκοπός είναι η ευημερία του εαυτού και του στενού κύκλου, κέντρο τα συναισθήματα και η προσωπικότητα της μονάδας και μέσο για την επίτευξη αυτών η προστασία τους από τον κοινωνικό κόσμο.⁶

⁵Sennet Richard, 1999, σελ. 252

⁵Sennet Richard, 1999, σελ. 15-16

ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΧΩΡΩΝ

Μέχρι και το μοντέρνο κίνημα το μπάνιο έφερε ακόμα αρκετά στοιχεία κοινά με τους πρώτους χώρους υγιεινής. Οι ομοιότητες δεν αφορούν τόσο την αρχιτεκτονική, αλλά τον τρόπο που οι χώροι σχεδιάζονται για να φιλοξενήσουν συγκεκριμένες τελετουργίες, να ερεθίσουν τις αισθήσεις και να συμβάλουν στην δημιουργία κοινών εμπειριών με απώτερο σκοπό, άμεσα και έμμεσα, την ευημερία του συνόλου. Ωστόσο μετά το μοντέρνο οι χώροι υγιεινής γίνονται περικλειστοί πολυχρηστικοί ιδιωτικοί χώροι που λειτουργούν ως το καβούκι του σύγχρονου ανθρώπου, εντός του οποίου αυτός μπορεί να απομονωθεί κλειδώνοντας τον εαυτό του σε έναν χώρο στον οποίον είναι το απόλυτο κέντρο αναφοράς.

Ωστόσο γίνονται ακόμα προσπάθειες ενίσχυσης του δημόσιου χώρου και κατ’ επέκταση της δημόσιας ζωής. Οι τελετουργίες υγιεινής είναι αν μη τι άλλο διαχρονικά κοινές εμπειρίες συνδεδεμένες με τους χώρους υγιεινής, οι οποίοι μεταξύ τους ανά εποχή και ιδιαίτερα τον τελευταίο αιώνα έχουν χαρακτηριστικά στοιχεία. Η αναπαραγωγή αυτών σε δημόσιους χώρους αποτελεί αρχιτεκτονικό τέχνασμα που επιχειρεί να προσεγγίσει την επίδραση που έχουν οι χώροι υγιεινής στον χρήστη, με αμεσότερο σκοπό την προσομοίωση της άνεσης που έχει συνδεθεί υποσυνείδητα με την απομόνωση του υποκειμένου στον προσωπικό του χώρο υγιεινής για την εκτέλεση των προσωπικών του τελετουργιών, στην πιο ευάλωτη και παράλληλα ευχάριστη κατάσταση του σύγχρονου ανθρώπου. Στην περίπτωση του μουσείου Groeninge ωστόσο, η επιστράτευση των στοιχείων των χώρων υγιεινής χρησιμεύει άμεσα στην απογύμνωση του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του επισκέπτη, ενώ έμμεσα συμβάλει στην ενδυνάμωση των δεσμών μεταξύ των επισκεπτών, τόσο μέσω της χωρικής εμπειρίας αλλά και των ίδιων των εκθεμάτων. Οι επισκέπτες εισάγονται σε μια τελετουργία αφήγησης της φλαμανδικής ιστορίας, σε ένα χώρο με αναφορές σε μια αρχαιότερη ευρωπαϊκή ιστορία που δεν αφορά μόνο τους Βέλγους επισκέπτες αλλά όλους τους ανθρώπους, και ούτε μόνο τους ευρωπαίους, αλλά έμμεσα όλους, καθώς οι τελετουργίες αποτελούν σημαντικό κοινωνικό και πολιτιστικό στοιχείο των κοινωνιών των ανθρώπων.

Συνοψίζοντας,...

...από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, παρατηρείται συνεχής εξέλιξη των χώρων υγιεινής και των τελετουργιών για τις οποίες σχεδιάζονται αυτοί. Οι πρώτοι χώροι υγιεινής είναι και θρησκευτικοί χώροι, δομημένοι και τοποθετημένοι έτσι ώστε να φιλοξενούν τελετουργίες συμβολικών και πρακτικών σωματικών καθαρμών. Στην ρωμαϊκή αυτοκρατορία ενώ διαχωρίζονται οι τελετουργίες, σε θρησκευτικές και καθαρισμού, και διεξάγονται σε διαφορετικούς χώρους, οι ομοιότητες που παρουσιάζουν είναι τόσο απτές όσο και κοινωνικές. Κατά τον Μεσαίωνα μπορεί να περιορίζεται η επαφή με το σώμα λόγω της προώθησης του ασκητικού τρόπου ζωής, ωστόσο οι τελετουργίες υγιεινής που διεξάγονται διατηρούν συσχετισμούς με τις θρησκευτικές αντιλήψεις, καθώς οι χώροι υγιεινής περνάνε στην ιδιωτική σφαίρα και τοποθετούνται όσο πιο ψηλά και κοντά στον Θεό είναι δυνατό. Μετά το φόβο του θανάτου που έσπειρε η εξάπλωση της θανατηφόρας πανώλης, δόθηκε βάρος στις απολαύσεις του σώματος και του πνεύματος, που είχαν αγνοηθεί για αιώνες. Οι τελετουργίες βγήκαν από τις ιδιωτικές ζώνες των κατοικιών και μεταφέρθηκαν σε χώρους συναθροίσεων και ψυχαγωγίας με κέντρο το έπιπλο της τουαλέτας, ικανοποιώντας την ανάγκη κοινωνικοποίησης, αναβιώνοντας την ουσία των ρωμαϊκών θερμών. Ωστόσο στα επόμενα χρόνια οι χώροι υγιεινής περιορίζονται χωρικά για να φιλοξενήσουν τελετουργίες υγείας και υγιεινής, αναπαράγοντας πλέον τα αισθητηριακά ερεθίσματα των πρώτων δημόσιων λουτρών, επιστρατεύοντας αντίστοιχα τεχνικά στοιχεία και χαρακτηριστικά αυτών. Καθώς όμως ο άνθρωπος έχει όλο και περισσότερο την ανάγκη να στραφεί στον εαυτό του, οι χώροι υγιεινής γίνονται όλο και πιο ιδιωτικοί και ουδέτεροι, ενώ τα χαρακτηριστικά αυτών πλέον επιστρατεύονται για την ενίσχυση του δημόσιου χώρου και των τελετουργιών του.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο άνθρωπος από την αρχή της ύπαρξης του τείνει σχεδόν αλαζονικά να ορίζει το περιβάλλον του, έτσι ώστε σε αυτό τα πάντα να αναφέρονται σε αυτόν και τις ανάγκες του. Η αρχιτεκτονική είναι και αυτή μια απάντηση των αναγκών του, ωστόσο χωρίς να μένουμε στην προστατευτική της λειτουργία που είναι η βασική της, βάρος δίνεται στην έμμεση προσφορά της στον άνθρωπο όπως αυτή συναντάται στους χώρους υγιεινής. Αναμφίβολα αυτοί χρησιμεύουν στην ικανοποίηση φυσικών σωματικών αναγκών, αλλά και εξαρχής της ύπαρξης τους ψυχικών, πνευματικών και κοινωνικών. Στην μορφοποίηση αυτών συνέβαλαν οι τελετουργίες υγιεινής, που επέβαλαν κυρίως κοινωνικοί παράγοντες βασισμένοι στις επιστήμες αλλά και μυθοπλασίες που σε κάθε εποχή διαμόρφωσαν τις αντιλήψεις περί σώματος. Συνεπώς οι χώροι υγιεινής και οι τελετουργίες που τους ορίζουν σε σημαντικό βαθμό αποτελούν ένα διαχρονικό στοιχείο που μπορεί να δώσει πληροφορίες για τον άνθρωπο, που είναι πιθανό στην εκάστοτε εποχή ο ίδιος να μην γνώριζε απόλυτα.

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- _ **51N4E**, *Double or Nothing: 51N4E*, AA Publications, Brussels, 2011
- _ **Adams Annmarie**, «Corpus Sanum in Domo Sano», 1991 <https://www.cca.qc.ca/en/articles> (τελευταία επίσκεψη 11/10/2020)
- _ **Benton Tim**, *The Villas of Le Corbusier*, Yale University Press, New Haven and London, 1987
- _ **Boisen Schmidt Louise**, «Madame de Pompadour's Apartments at Versailles», *This is Versailles*, 2019, <http://thisisversaillesmadame.blogspot.com/2019/09/madame-de-pompadours-apartments-at.html> (τελευταία επίσκεψη 24/11/2020)
- _ **Boyd Kelly Elizabeth**, *Mme. de Pompadour: Self Promotion and Social Performance through Architecture and the Decorative Arts*, Scripps College, California, 2012
- _ **Cartwright Mark**, «Toilets in a Medieval Castle », *Ancient History Encyclopedia*, 2018, <https://www.ancient.eu/article/1239/toilets-in-a-medieval-castle/> (τελευταία επίσκεψη 13/7/2020)
- _ **Cartwright Mark**, «Medieval Hygiene», *Ancient History Encyclopedia*, 2018, https://www.ancient.eu/Medieval_Hygiene/ (τελευταία επίσκεψη 13/7/2020)
- _ **Coarelli Filippo**, *Il Circo Massimo e le Terme di Caracalla*, Laterza , Roma, 1989.
- _ **Colomina Beatriz** και **Wigley Mark**, «TOILET ARCHITECTURE: AN ESSAY ABOUT THE MOST PSYCHOSEXUALLY CHARGED ROOM IN A BUILDING», *PIN-UP*, 2017/2018, No. 23
- _ **Creighton Oliver** , *Early European Castles: Aristocracy and Authority, AD 800–1200, Debates in Archaeology*, Bristol Classical Press , London, 2012
- _ **De Certeau Michel**, *The Practice of Everyday Life*, UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS, California, 1988
- _ **Duvaux Lazare** , *Livre Journal (1748-1753)*, Παρίσι, 1873
- _ **Flora Samuel**, *Le Corbusier in Detail*, Architectural Press Oxford, England, 2007
- _ **Guillaume Achille**, *Le Bégue de Presle*, Le conservateur de la santé, Παρίσι, 1763
- _ **Hancock A.**, *TEACHERS' KIT. Goodrich Castle*, English Heritage Learning Team , 1991 https://www.english-heritage.org.uk/siteassets/home/learn/teaching-resources/teachers-kits/goodrich_castle_teachers_kit_ks1-ks4.pdf (τελευταία επίσκεψη 13/7/2020)
- _ **Hebel Dirk** και **Stollmann Jörg**, *Bathroom Unplugged. Architecture and Intimacy*, Birkhäuser, Basel, 2005
- _ **Hutchinson R. W.**, “Prehistoric Town Planning in Crete”. *The Town Planning Review*, Vol. 21, Liverpool University Press, 1950
- _ **Jacot-Grapa Caroline**, *La toilette au XVIIIe siècle : rituel et thématization in Les espaces de la civilité sous la direction d'Alain Montandon*, Editions interuniversitaires, France, 1995
- _ **Jean Philippe Toussaint**, *The bathroom*, Les Editions de Minuit, Παρίσι, 1985
- _ **Jennings Jan**, «Le Corbusier's “Naked”: “Absolute Honesty” and (Exhibitionist) Display in Bathroom Settings», *Interiors, Design/Architecture/Culture*, Volume 2, 2011 - Issue 3 https://intypes.cornell.edu/uploads/research/64/LeCorbusier%27s%20Naked_Article.pdf (τελευταία επίσκεψη 13/10/2020)
- _ **Kelly J.D.** – Kaplan M., «History, Structure and Ritual», *Annual Review of Anthropology*, vol.19, 1990
- _ **Kira Alexander**, *The Bathroom*, The Viking Press, New York, 1976
- _ **Lane Megan**, «An Asbo in 14th Century Britain», *BBC News*, 5/4/2011, (Ανάκτηση 26/5/2020)
- _ **Laurent Joubert**, *THE SECOND PART OF THE POPULAR ERRORS (1578)*, μτφ. Gregory David de Rocher, The University of Alabama Press, H.Π.Α., 2017

- _ **Loos Adolf**, *Spoken into the Void: Collected Essays 1897-1900*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1987
- _ **MartinLang, Jan Krátký, John H. Shaver, Danijela Jerotijević, Dimitris Xygalatas**, *Effects of Anxiety on Spontaneous Ritualized Behavior*, Current Biology, Volume 25, Issue 14, CELL PRESS, 2015
- _ **Michel Eyquem de Montaigne**, *Essais(1595)*, Gallimard Pléiade, Παρίσι, 1950
- _ **Munday April**, «Anatomy of a Castle – Latrines», *A Writer's Perspective*, 9 Ιουνίου 2019, <https://aprilmunday.wordpress.com/2019/06/09/anatomy-of-a-castle-latrines/> (τελευταία επίσκεψη 5/1/2021)
- _ **Robertson Smith William**, *Lectures on the Religion of the Semites: The Fundamental Institutions*, KTAV Publishing House, New York, 1969
- _ **Sennet Richard**, *Η τυραννία της οικειότητας, Ο ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΣΤΟΝ ΔΥΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1999
- _ **Talal Asad**, *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1993
- _ **The Castle Studies Group**, «Goodrich Castle», CSG Annual Conference, Hereford, April 2016
- _ **Vidler Anthony**, *The Architectural Uncanny: Essays in the Modern Unhomely*, MIT Press, Cambridge, 1992
- _ **Vigarello Georges**, *ΤΟ ΚΑΘΑΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΒΡΩΜΙΚΟ, Η ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ*, μτφ: Σπύρος Μαρκέτος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000
- _ Άγνωστος, «Goodrich Castle, Ross on Wye, The Latrine Tower - an early indoor toilet system», InspectApedia, 2019, <https://inspectapedia.com/plumbing/Antique-Latrine-Goodrich-Castle.php> (τελευταία επίσκεψη 6/1/2020)
- _ Άγνωστος, «Αρχιτεκτονική», *eCastles*, <http://ecastles.culture.gr/architektonike> (τελευταία επίσκεψη 5/1/2020)
- _ Άγνωστος, «Θέρμες του Καρακάλλα», *Rome in Greek*, <https://www.romeingreek.eu/?p=4283> (τελευταία επίσκεψη 5/1/2020)
- _ Άγνωστος, «Λουτρά του Καρακάλλα (Θέρμες του Καρακάλλα)», *ROME INFO GR*, <https://www.rome-info.gr/2015/11/loutra-caracalla.html> (τελευταία επίσκεψη 5/1/2020)
- _ Άγνωστος, «The mistresses' apartments», *Château de Versailles*, 2016, <http://en.chateauversailles.fr/discover/estate/palace/mistresses-apartments#the-marquise-de-pompadour%E2%80%99s-apartment> (τελευταία επίσκεψη 24/11/2020)
- _ Άγνωστος, «Το Λουτρόν στην ατομική υγιεινή των Ελλήνων κατά την αρχαιότητα», *Αρχαιογνώμων*, 2017, https://ellinondiktyo.blogspot.com/2017/09/blog-post_8.html (τελευταία επίσκεψη 20/11/2020)
- _ **Αδάμ-Βελένη Πολυξένη**, «Τα λουτρά στην αρχαία Ελλάδα», *Η Καθημερινή*, Επτά ημέρες, 13.05.2001, <https://web.archive.org/web/20120903213117/http://www.kathimerini.gr/kath/7days/2001/05/13052001.pdf> (ανάκτηση 22/11/2020)
- _ **Αλεξίου Στ.**, *ΜΙΝΩΙΚΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ*, ΣΤΙΓΜΗ, Αθήνα, 2002
- _ **Δασκαλοπούλου Ασπασία**, «Δ. Ξυγαλάτας: Περισσότερες τελετουργίες για λιγότερο άγχος στη ζωή», *Η Καθημερινή*, 2016, <https://www.kathimerini.gr/opinion/interviews/845169/d-xygalatas-perissoteres-teletourgies-gia-ligotero-agchos-sti-zoi/> (τελευταία επίσκεψη 7/5/2020)
- _ Διάφοροι μελετητές, «intypes», Cornell University, <https://intypes.cornell.edu/index.cfm> (τελευταία επίσκεψη 21/5/2020)
- _ **Κακούρου-Χρόνη Γεωργία**, *Μουσείο-Σχολείο. Αντικριστές πόρτες στη γνώση*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2005
- _ **Καλογερόπουλος Κ.**, «Τελετουργία», *Kosmos-zine*, 2010 <https://www.kosmos-zine.gr/index.php/thematikes-enotites/anthropologia-ethnologia/205-teletourgia> (τελευταία επίσκεψη 9/5/2020)
- _ **Κανετάκη Ελένη**, *Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο*, Τεχνικό επιμελητήριο Ελλάδας, 2004

- _ **Μπούρας Θ. Χαράλαμπος**, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής| Πρώτος Τόμος*, Τρίτη Έκδοση, Εκδόσεις ΣΥΜΜΕΤΡΙΑ, Αθήνα, 1999
- _ **Ντάφλος Κωνσταντίνος**, *Επιτελεστικές Πρακτικές Τέχνης, Διαδικασίες συγκρότησης κοινών τόπων-Δρώντα πρόσωπα*, ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ, Αθήνα, 2005 <https://en.calameo.com/read/003094022447865a4c50c> (τελευταία επίσκεψη 4/2/2020)
- _ **Πετρόπουλος Παναγιώτης**, Ερευνητική εργασία: «Από το Αποχετευτικό Σύστημα στο Ψυχαναλυτικό Ντιβάνι: Έρμηνειες της Υγείας στην Αρχιτεκτονική», Πανεπιστήμιο Πατρών-Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πάτρα, 2018, https://issuu.com/panagiotis_petrooulos/docs/ (τελευταία επίσκεψη 5/11/2020)
- _ **Πολυλάς Ι.**, *Ομήρου Ιλιάς*, εκδ. Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1928
- _ **Σκαρπιά- Χόιπελ Ξανθίπη**, *ΛΟΥΤΡΟΘΕΡΑΠΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΨΥΧΗ*, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, UNIVERSITY STUDIO PRESS, Αθήνα, 1996
- _ **Τερζάκης Φ.**, *Μελέτες για το Ιερό*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997
- _ **Φιλιππίδης Χρήστος**, *ΣΩΜΑ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΚΑΘΑΡ(Ι)ΟΤΗΤΑΣ*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα, 2007

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- 1_ Ανακτήθηκε 20/11/2020 από: <https://www.gtp.gr/TDirectoryDetails.asp?id=14729&lng=1>
- 2_ Evans Arthur, *THE PALACE OF MINOS, a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries AT KNOSSOS*, Macmillan, London, 1921(σελ 406)
- 3_ Ανακτήθηκε 20/11/2020 από: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mosaic-Diana_leaves_her_Bath_\(perspective_fixed-centered\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mosaic-Diana_leaves_her_Bath_(perspective_fixed-centered).jpg)
- 4_ Ανακτήθηκε 10/11/2020 από: <https://www.crystalinks.com/romebaths.html>
- 5_ Ανακτήθηκε 16/7/2020 από: <https://wellcomecollection.org/works/cxzt6b75>
- 6_ *The Graphic*, Illustrated Newspapers Ltd, Britain, 16 Αυγούστου, 1924, σελ.244
- 7_ Ανακτήθηκε 27/7/2020 από: <https://www.romeingreek.eu/?p=4283>
- 8_ Ανακτήθηκε 27/7/2020 από: <https://www.alma-tadema.org/Strigils-And-Sponges.html>
- 9_ Ανάκτηση 11/11/2020 από : <https://www.theanneboleynfiles.com/resources/anne-boleyn-places/the-tower-of-london-in-annes-life/>
- 10_ Ανάκτηση 11/11/2020 από : <https://www.ancient.eu/image/8884/garderobe-peveril-castle/>
- 11_ Ανάκτηση 11/11/2020 από : <https://www.fromoldbooks.org/Gotch/pages/008-The-Peak-Castle,-Derbyshire/1141x574-q75.html>
- 12_ Ανάκτηση 19/10/2020 από: <https://www.smithsonianmag.com/history/turrets-toilets-partial-history-throne-room-180951788/>
- 13_ Ανάκτηση 19/10/2020 από: <https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/goodrich-castle/history-and-stories/siege-of-goodrich-castle/>
- 14_ Ανάκτηση 19/10/2020 από: <https://inspectapedia.com/plumbing/Antique-Latrine-Goodrich-Castle.php>
- 15 και 16_ The Castle Studies Group, «Goodrich Castle», CSG Annual Conference, Hereford, April 2016(Ανάκτηση 15/10/ 2020 από: <http://www.castlestudiesgroup.org.uk/CSGJournal2016-17X8-Goodrich.pdf>)
- 17_ Jean-François Blondel, Charles-Nicolas Cochin, *Illustrations de Architecture françoise ou recueil des plans, élévations coupes et profils*, Paris, 1756 (Ανάκτηση στις 11/9/2020 από : <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b2100070r/f79.item>)
- 18_ Ανάκτηση 24/11/2020 από : <http://thisisversaillesmadame.blogspot.com/2019/09/madame-de-pompadours-apartments-at.html>
- 19_ Ανάκτηση 18/9/2020 από : https://fr.wikipedia.org/wiki/Chaise_perc%C3%A9e
- 20_ Charles Lecuyer, Blueprints of the lower apartment of Mme. de Pompadour, 1750 (Ανάκτηση 24/11/2020 από: <http://thisisversaillesmadame.blogspot.com/2019/09/madame-de-pompadours-apartments-at.html>)
- 21 και 22_ <http://thisisversaillesmadame.blogspot.com/2019/09/madame-de-pompadours-apartments-at.html>
- 23_ La Toilette, Charles-Germain de Saint-Aubin. Papillonerie Humaines, 1756-1760, The Metropolitan Museum of Art, New York

- 24_ Louis-Léopold Boilly, *La Toilette Intime ou la Rose Effeuille*, τέλη 18^{ου} αιώνα (Ανάκτηση 19/9/2020 από: <https://janeaustensworld.wordpress.com/category/personal-hygiene/>)
- 25_ William Hogarth, *Marriage A-la-Mode*: 4, *The Toilette*, The National Gallery, London, 1743
- 26_ Thomas Pridgin Tiale, *Dangers to Health: A Pictorial Guide to Domestic Sanitary Defects*, J. & A. Churchill, 1878, Oxford (Ανάκτηση 30/11/2020: από <https://www.archisearch.gr/architecture/notions-of-health-in-architecture-petropoulos/>)
- 27, 28 και 29_ Ανάκτηση 15/10/2020 από : <https://www.inexhibit.com/case-studies/le-corbusier-villa-savoye-part-2-architecture/>
- 30_ Ανάκτηση 15/10/2020 από: <https://www.archdaily.com/84524/ad-classics-villa-savoye-le-corbusier>
- 31_ Ανάκτηση 25/10/2020 από : <https://www.houzz.com/magazine/must-know-modern-home-villa-savoye-stsetivw-vs~6821280>
- 32_ Ανάκτηση 23/10/2020 από: https://www.moma.org/momaorg/shared/pdfs/moma_learning/docs/CL_3.pdf
- 33_ Ανάκτηση 25/10/2020 από: <http://cargocollective.com/vitorcervi/Villa-Savoye>
- 34_ Kira Alexander, *The Bathroom*, The Viking Press, New York, 1976, σελ.75
- 35_ Ανάκτηση 4/1/2021: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/creativity-without-borders/201308/the-power-shower>
- 36_ Ανάκτηση 2/12/2020 από: https://pinupmagazine.org/articles/toilet-modern-architecture?fbclid=IwAR1WdsZPI695DNQTS-dgy-6y47geDkk9LEIGA7Sku7Wh3L5ig7_8m-Y-i34
- 37_ Ανάκτηση 2/12/2020 από: <https://intypes.cornell.edu/intypesub.cfm?inTypeID=48>
- 38_ Ανάκτηση 4/12/2020 από: <https://rosewatersaffron.wordpress.com/2019/03/18/white-tile-facades/>
- 39_ Ανάκτηση 4/12/2020 από: <https://www.moma.org/interactives/exhibitions/2016/spelunker/exhibitions/2706/#img9>
- 40,41,42,43,44 και 45_ Ανάκτηση 15/12/2020 από: <https://www.51n4e.com/projects/groeningemuseum>

